

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 РР.) У НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розвиток історичної науки в останнє десятиліття минулого і перші роки нинішнього століття ознаменувався низкою істотних зрушень. Чи не найпомітніші кількісні та якісні зміни сталися у вивченні доби Української революції. Якщо на кінець 80-х років ХІХ століття навіть сам термін “Українська революція” не мав “прав громадянства” у вітчизняних виданнях, то на сьогодні захищено понад півтори сотні докторських і кандидатських дисертацій [49, 279-294], з’явилося багато десятків книг, опубліковано сотні статей, які прямо присвячені висвітленню різних аспектів переламного, справді доленосного періоду. Сьогодні навіть не просто назвати скільки-небудь наближену загальну цифру публікацій, якої досяг масив творів про революцію. Певну уяву, щоправда, дає бібліографічний довідник, котрий відбиває досягнення у вивченні можливо найважливішого, найбільш охоплюючого чого її зрізу – державотворчих процесів революційної доби [157]. І хоча укладачі солідного тому висловили природне застереження, що з цілої низки причин змогли включити із величезної кількості наявних праць лише їх частому, та й вона склала 6848 позицій. Зрозумілим при цьому було намагання максимально репрезентувати праці останніх років.

Очевидно, є достатні підстави і реальний сенс у тому, щоб підвести деякі підсумки: спеціально проаналізувати тенденції, якими характеризується новітній історіографічний процес, оцінити набутки в дослідженні революційної доби, окреслити проблеми, на які варто звернути першочергову чи додаткову увагу, визначити шляхи подальших пошуків, концентрації наукових зусиль.

Варто зауважити, що автор до цього не один раз звертався до спроб оцінки новітніх тенденцій у вивченні історії Української революції [133; 134; 135; 136; 137; 141; 74].

Природно, у пропонуваному дослідженні немає потреби повторювати ті міркування, висновки і узагальнення, які одержали абсолютне підтвердження у сучасних публікаціях.

Однак, не можна і просто продовжувати історіографічний аналіз, відштовхуючись, скажімо, від хронологічно останньої розвідки на поставлену тему. Для з'ясування сутності деяких тенденцій, розуміння їх тягlosti, цілісності, ступеня виразності у деяких випадках часом важливо, часом необхідно повернутися до праць, що уже розглядалися, формуючи на них погляд у контексті ідейно-політичних і наукових уяв сьогодення. Природно, що при усталеності принципів підходів можливі й певні корективи, зрозумілі переакцентування.

Звісно, на підсумкові оцінки і судження мають справити вплив і розвідки інших авторів, які плідно працюють на цьому ж “дослідницькому полі” [70; 76; 3].

Сталося так, що прогрес у освоєнні досвіду національно-демократичної революції 1917–1920 рр. досягався на двох головних напрямках: публікацією праць, які впродовж десятиліть з'явилися в емігрантському, діаспорному закордонні і були відомі вкрай вузькому колу фахівців в Україні, та на працями тих вітчизняних дослідників, що виявилися здатними подолати інерцію традицій радянського часу, а також молодій генерації істориків, не обтяжених засвоєними жорсткими суспільствознавчими концепціями минулого.

До цього слід додати, що на процес пізнання історії Української революції значний вплив справляв непростий розвиток політичної ситуації в незалежній Україні. Та якщо, за власним рахунком, взаємозв'язок історії і політики – не виняток, а, швидше, загальне правило, то в даному випадку дія цього правила виявилася особливою, зумовила такі ускладнення і суперечності, подолати які не лише не вдалося, а й можна зі значною долею ймовірності передбачити, що такий результат взагалі навряд чи досяжний у скільки-небудь ближчій перспективі.

Звісно, згадані чинники діяли не поокремо і різночасово, а у взаємопереплетіннях і взаємовпливах, що зумовлює відповідне врахування всіх названих обставин при реконструкції історіографічної картини.

Українське суспільство поволі підходило до постановки питання про роль національно-демократичної революції в історичному поступі нації.

В роки горбачовської перебудови, коли розпочався перегляд концептуальних засад історії КПРС, підстав створення та функціонування Союзу РСР, пошук варіантів оновлення радянської федерації, поступово виникли можливості для звернення до тих документів, імен діячів, сторінок минулого досвіду, зокрема, у сфері міжнаціональних стосунків, які до того старанно обходилися, замовчувалися, вважалися апріорі шкідливими, ворожими домінантній ідеології, політичній системі.

Саме так на сторінки партійно-радянської преси, наукових видань почала прориватися інформація про діяльність Центральної Ради, її універсали, про Українську Народну Республіку, про Директорію і Акт злуки між УНР і ЗУНР, про М.Грушевського, В.Винниченка, М.Шаповала, І.Мазепу, С.Єфремова. І те здебільшого набирало вигляду безпосередньої реакції на новітні партійні рішення, прямого виконання історичною наукою, публіцистикою тих завдань, які ставили перед ними глибинні потреби реформування суспільних відносин, необхідність досягнення нової трансформаційної якості, здатної максимально задовольнити виклики часу. А відтак і відчувалося очевидне прагнення досягти якомога більшої об'єктивності, підкресленої неупередженості, у чомусь, навіть, показного рівно віддалення від точок зору, позицій, які ще зовсім недавно тлумачилися як полярно протилежні й взаємовиключні. Втім, поступово посилювався критичний крен щодо оцінок радянського досвіду і зміщення акцентів у, так би мовити, національно-патріотичний бік.

У такій суспільно-психологічній атмосфері часом не лише суперечливій, а й відверто конфліктній, на зламі 80-х — 90-х рр. минулого століття з'являється низка публікацій про непересічних особистостей революційної доби [164; 2; 127; 169; 84; 85; 54; 55; 21; 168; 170; 22]. Ще більшою мірою відзначена тенденція втілилася як у самих фактах публікації творчого спадку уславлених українців, коли від літературних і наукових праць [16; 15; 18; 37; 42; 36; 52] досить форсовано перейшли до теоретично-політичних, мемуарних і документальних, так і в супровідних матеріалах до них (передмовах, примітках тощо). Звісно, на перший план висунулись праці найвидатніших лідерів Української революції М.Грушевського та В.Винниченка, документи тогочасних політичних партій [44; 46;

39; 13; 17; 14; 126; 154], хоча жага до знайомства із недавно ще забороненою літературою покликала до перевидення і праці учасників подій з, так би мовити, специфічним поглядом на важливі процеси [47, 88, 89].

Слід зазначити й те, що у новій ідеологічній атмосфері побачило світ і чимало документів, творів діячів більшовицької партії, що з різних причин не були відомі широкій громадськості практично з 20-х років минулого століття, однак без яких і вивчення проблем Української революції завжди залишалося б неповним, а загальна уява страждала б односторонністю [106; 4; 5; 4; 131]. На жаль, цей процес фактично обірався після 1991 р., принаймні, надзвичайно загальмувався. З'явилися і перші розвідки, у яких на основі джерел, що до того майже не залучалися до історичного аналізу, було зроблено спроби відтворити окремі епізоди суперечливого часу [114; 64; 65; 87; 124; 174; 145; 62; 68; 138]. Природно, вони виявилися нерівними, несли на собі значний відбиток дискусійності, пошукового компоненту, однак загалом відіграли свою інформаційну, просвітницьку у чомусь – підготовчо-ідеологічну роль, коли українському суспільству довелося визначатися з вибором орієнтацій після здобуття незалежності.

Буквально з перших кроків перебування у новій якості Президент України Л. Кравчук заявив про те, що новопостала держава є прямим спадкоємцем і правонаступником Української Народної Республіки. “...Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від історичних часів, які надають силу і велич нашому народові, – від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської держави й Української Народної Республіки”, – постійно публічно наголошував Л. Кравчук [132]. Ця теза набула значного поширення, була прийнятна українцям діаспори, хоча скільки-небудь предметного обґрунтування вона не одержувала.

Власне, про те, мабуть, ніхто особливо не думав. Просто у пошуках протидії радянському ладу, комуністичній ідеології (звісно на логічно-пропагандистському зрізі) з національного досвіду обрали, як спочатку здавалось, переконливий аргумент-орієнтир.

Це дещо пізніше науковці потурбувалися про відповідну логічну конструкцію і систему доказів для гнучкішого, дещо

“обережнішого” переконання у генетичному зв’язку двох феноменів: “...пострадянська Українська держава є безпосереднім продовженням радянської республіки. Та річ у тім, що державність її будується на радянському матеріалі, але з матриць УНР. Сучасна Україна пов’язує себе з демократичною традицією Центральної Ради” [72, 30]. Однак ще до того виникла істотна плутанина навколо оцінок Української революції, її основних віх і набутків, зокрема у сферах державотворення і національного відродження, ставлення до політичних діячів і т. ін.

Багато що залежало від формування позицій щодо неодмінного елементу історичного поступу – революцій в цілому. А останні після кількарічних невпинних масованих зусиль по їх дискредитації (об’єктом особливо різких, нещадних нападок стали Французька і Жовтнева революції, відповідно – якобінці та більшовики) отримували майже суціль негативну оцінку. Здавалось би, абсолютно очевидних суперечностей при цьому не помічали (мабуть не хотіли помічати – легше було від них просто відвернутись).

По-перше всупереч аксіоматичним істинам, згідно з якими у будь-якій галузі – науці, техніці, виробництві, культурі й т. ін. – без революційних проривів справжній прогрес, розвиток неможливі, настирливо твердилося, що всезагальна закономірність не діє в суспільному поступі. Більше того, революції, як відхилення від природного ходу історії, несуть суспільству лише негативний заряд, призводять до масових трагедій і бідувань, заслуговують на однозначний рішучий осуд. А будь-які назрілі проблеми можуть бути розв’язані природно-еволюційним, реформістським шляхом, причому результат буде не лише ефективнішим, але й дозволить уникнути небажаних катаклізмів, жахливих поневірянь. Всіляко доводилося, що особливі випробування випали внаслідок революційних експериментів у ХХ столітті на долю українського народу.

Своєрідною модою не лише політиків, а й почасти науковців ставало прагнення за будь-яку ціну “витискати сльозу” (або хоча б жалісливі співчуття) у читачів чи слухачів з приводу ганебної, нелюдської поведінки ближчих і дальших сусідів українців, для котрих уся історія виливалася у “ріки сліз” і “моря крові”.

По-друге, старанно замовчувалось те, що Українська Народна Республіка стала логічним результатом Української революції, навряд чи взагалі б відбулася к геополітична реалія без процесів, зумовлених Лютневою та Жовтневою революціями в Росії та й загальноєвропейськими революційними зрушеннями.

По-третє, старанно обходилося питання про те, яка саме з двох Українських Народних Республік – доби Центральної Ради, чи Директорії – стала прообразом і безпосередньою попередницею сучасної Української держави. Не слід доводити, що при одній і тій же назві, схожості значної низки засадничих моментів, насправді це були досить різні за характером і сутністю національно-державні утворення, генетична спорідненість з якими далеко не у всіх випадках слугує підставою для однозначних висновків.

По-четверте, відразу ж виявилися істотні коливання, хаотичні тенденції у виборі політично-моральних орієнтирів на особистісному зрізі. Інакше говорячи, в середовищі еліти новостворюваної держави почали формуватися надто відмінні погляди на політичних діячів, що залишили відчутний слід у історичному поступі України, передусім на М. Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського, С. Петлюру, Є. Петрушевича.

“Матеріалізацією” відзначеного було продовження публікації теоретико-політичної спадщини революційного часу голови Центральної Ради. В 1992 р. паралельно вийшло відразу два солідних за обсягом видання. До першого – “Великий Українець”, серед інших матеріалів переважно біографічного характеру ввійшли статті й брошури, написані М. Грушевським у 1917 р. з метою обґрунтування платформи Української революції. “Вільна Україна”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”, “Якої ми хочемо автономії і федерації”, “Українська Центральна Рада та її універсали перший і другий” та ін. [9] До другого “На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали” окрім тексту брошури 1918 р. з аналогічною назвою було включено низку виступів у періодиці 1917–1918 рр., матеріалів, до яких був безпосередньо причетним голова Центральної Ради (Універсали, закони, Конституція УНР) [40].

Обидві книги мали прекрасне поліграфічне, подарункове оздоблення і вручалися учасникам Першого Всесвітнього форуму українців, урочистостей з нагоди річниці незалежної України та передачі повноважень Державного Центру УНР в екзіні Президентів і владі відновленої Української держави, які проводилися в серпневі дні 1992 р. Окрім того, друге видання, здійснене Українським історичним товариством, мало посвяти “У 75-річчя Української Центральної Ради 1917–1992” і “До 125-річчя з дня народження Михайла Грушевського”.

Водночас у тому ж таки 1992 р. побачили світ і мемуари гетьмана П. Скоропадського [130], почався передрук спогадів одного з ключових міністрів в уряді Української Держави Д. Дорошенка [51], вийшли вибрані праці С. Петлюри (також з посвятою 75-й річниці Української Центральної Ради) [110], спогади І. Фещенка-Чопівського [165]. Окрім численних публікацій деяких документів у періодиці (зокрема у новостворюваних часописах) було видано тематичну збірку, у якій було зібрано конституції України 1917–1920 рр. [66].

Можна, звісно, було б кваліфікувати згадані видання як природне розширення в умовах “свободи слова” джерельної бази для вивчення Української революції. Однак, попри наявність логіки в подібному судженні, гадається, обмежитись ним ніяк не можна. Адже увазі широкої громадськості пропонувалися документи особистостей, політичних організацій, державницьких центрів, які сповідували й наполегливо виборювали не просто різні варіанти дій, а й принципово відмінні, альтернативні, моделі суспільного розвитку. І останні, своєю гарячою, органічно вплітались у канву пошуку керівними колами відродженої України її нових стратегічних орієнтирів.

Чим рельєфніше вимальовувалася рішуча відмова від учорашніх соціалістичної ідеології та федералістських цінностей, тим проти природнішою була (хай позірною – про ґрунтовні знання мова не йшла) – шана до тих лідерів Української революції (серед них на першому місці, безперечно – М. Грушевський і В. Винниченко), які, хоч і боролися свого часу проти більшовиків, радянської Росії, самі були зовсім не платонічними прихильниками і соціалізму, і федералізму. Ось тут у нагоді (мабуть зовсім не з розрахунку, а

само-собою, стихійно) й ставало одночасне звеличення тих ідеалів – консерватизму (антисоціалізму), авторитаризму (антидемократизму, анти республіканізму) і самостійництва, які уособлювалися в іменах П.Скоропадського, М. Міхновського, С.Петлюри, Є.Петрушевича.

Оскільки в результаті створювалась видимість пошуку історичної істини, невизначеність і очевидну розгубленість неважко було видати за дискусійний процес, а відповідальність у черговий раз (подібна традиція спрацьовувала безвідмовно) покласти на фахівців-суспільствознавців – нехай спочатку науковці дійдуть спільного погодженого результату, а не без кінця переінакшують, переписують історію, а потім уже можна буде ставити питання про однозначне державно-політична реагування на досвід революційної доби.

Звісно, діяли й інші чинники. Зокрема, політики, котрі прийшли до влади в 1991 р., як відомо, не мали відпрацьованої ідейно-політичної платформи державотворення, чітких стратегічних орієнтирів, що не могло не позначитись і на оцінках історичної ретроспективи, без чого суспільне життя просто неможливе. Очевидно, не стільки твердими знаннями, чи переконаннями, а більше намаганнями дистанціюватися від усього вчорашнього, радянського, сплеском національної ейфорії, зростанням впливу національно-радикальних сил можна пояснити прийняття 6 квітня 1992 р. Президією Верховної Ради України короткої і маловиразної постанови “Про відзначення 75-річчя Української демократичної революції 1917 – 1918 років” [29].

Ухвала з’явилася як мінімум, із місячним запізненням щодо дати початку революції, була дуже непевною, обтічною, готувалася явно поспіхом, навздогін подіям. Та й вона не була реалізована, зокрема, так і не було встановлено меморіальної дошки на будинку Київської філармонії, де 6–8 квітня 1917 р. відбувалися засідання Українського національного конгресу – справді визначної віхи революції, яскравої демонстрації нацією прагнення до консолідації.

Річниці інших віх революції, серед них і проголошення Української Народної Республіки, промайнули зовсім непоітно.

Проведена 21–22 січня 1993 р. з ініціативи Інституту національних відносин і політології Академії наук України

конференція “Українська державність: історія і сучасність” (спів організаторами виступили Міністерство освіти України, Інститут держави і права АН України, Інститут системних досліджень освіти України, Київський університет ім. Тараса Шевченка) стала “першою ластівкою” не лише наукового, а й ширшого – суспільно-політичного реагування на один з революційних, державницьких ювілеїв. Втім вона виявилася більше приуроченою до помітної історичної дати – проголошення державної самостійності України у січні 1918 р.

Державні діячі, вчені-історики, правознавці, філософи, політологи, соціологи, філологи, економісти (понад 250 чоловік) поставили перед собою завдання проаналізувати головні етапи тисячолітнього досвіду українського державотворення і окреслити перспективні шляхи розбудови незалежної України. Одна з шести секцій була присвячена вивченню сутності і форм державності доби Української революції, хоча організатори завбачливо турбувалися про те, щоб не сталося вип’ячування цієї проблематики, а, навпаки, вона навіть дещо нівелювалася за рахунок рівномірної уваги до всіх інших етапів історичного поступу [156].

Отже, конференція якщо і продемонструвала певне наближення до дослідження проблем 1917 – 1920 рр., водночас віддзеркалила і переважну неготовність українського суспільства до визначення чіткого погляду на переламну, суперечливу сторінку свого минулого. Зрілі, досвідчені фахівці, які серед пріоритетних цінностей історичної науки завжди вважали доказовість, документальну, фактологічну вивіреність, виваженість суджень, висновків узагальнень, розпочали скрупульозну рутинну, розраховану на значну часову перспективу роботу по накопиченню емпіричної бази досліджень – підготовці документальних збірників, публікації праць, у яких би ґрунтовно опрацьовувалися порівняно вузькі (за хронологією і постановочними аспектами) конкретні моменти революційного досвіду [35; 32; 34; 33; 25; 67; 166; 167; 173; 122; 121; 93; 120].

Однак чимало виявилось й тих (мабуть їх зрештою було навіть більше), хто розцінив як загальнополітичну кон’юнктуру, так і ситуацію у ставленні до проблем Української революції сприятливішими, щоб порівняно невеликою затратою зусиль у короткі терміни домогтися науково-кар’єрних результатів, задовольнити власні амбіції, а часом і викорис-

тати наукові здобутки (дисертації, монографії, публікації взагалі) у якості плацдарму для досягнення далеко не наукової мети.

Траплялися й випадки, наукову логіку яких збагнути не просто, однак вони справили чималий вплив на суспільну свідомість, ідейно-політичну та публікаторську практику, навіть на позиції дослідників.

Так, наприклад фонд імені М.С. Грушевського очолив Л. Решодько, який, очевидно, щиро й правдиво прагнув до того, щоб українське суспільство віддало врешті, хай запізнілу, шану видатному своєму сину. Однак, мабуть, брак професіоналізму завадив трансформувати можливо й найпрекрасніші почуття в адекватну наукову матеріалізацію. Мова, звісно, про публіцистичні проекти, виступи Л. Решодька, де чи не найнаочнішим втіленням його уяв стали безпідставні наділення М. Грушевського президентськими повноваженнями [94, 131, 83–84, 87, 89], що додало стійкості міфу, який не має жодних документальних підтверджень, а логічно зовсім протиприродний. Тиражування ж небувальщини (“президентоманія” поширилася з допомогою передруку деяких зарубіжних і публікації вітчизняних праць і на С. Петлюру) [94, 4] за умов солідної фінансової та ідейно-політичної, адміністративної підтримки (до закріплення згаданого міфу знайшли можливість долучити й Президента України Л. Кучму, який у “Слові до читача”, що передує виданню фотозбірника “Михайло Грушевський” також називає видатного вченого і політичного діяча Президентом УНР [48, 397–420; 58; 86, 3; 128, 17] набуло оманного ефекту загальнонаціонального масштабу. Не просто неперевірені, чи то сумнівні, а заздалегідь недостовірні, та й відверто сфальсифіковані дані потрапили на сторінки підручників та посібників з історії України [152, 67] продовжують і сьогодні зустрічатись у солідних виданнях [118, 76].

Не дивно, що врешті дійшло до перетворення проблеми президентства М. Грушевського на предмет дискусії, навіть до випуску спеціальних книг [71], хоча, за великим рахунком, сперечатись тут ні про що і виникає, здається, логічне питання – кому все те взагалі потрібно.

Дедалі категоричніші заяви керівництва держави про розрив із тоталітарним радянським минулим, його рішуче

засудження, про принципову орієнтацію на демократичні, загально цивілізаційні цінності, передусім європейські, були розцінені значною частиною істориків, особливо початківців, як цілком переконливу (для когось – зручну) підставу для беззастережного відкидання всіх без винятку надбань радянської історіографії і формованого заповнення вакууму, що створювався, доробком зарубіжної, переважно діаспорної літератури. При цьому фактично ігнорувалося, що свого часу неприродних нашарувань і деформацій зазнало не лише вітчизняне, а й зарубіжне суспільствознавство, що історична наука по обидва боки лінії глобального протистояння була форпостом ідеологічної, психологічної боротьби, у більш широкому сенсі – невід’ємною складовою “холодної війни”. А відтак, позбавляючись одних стереотипів, відбувалося насадження інших.

Чи не найпоказовіший приклад тому – публікація книги О.Субтельного “Україна: Історія” (у 1991–1993 рр. вона з’явилася трьома виданнями, а в 1994 р. – ще й російською мовою [150]. При підготовці передруку її розділів на сторінках “Українського історичного журналу” [149] постало питання, що без серйозних застережень, пояснень-приміток поширенням твору буде досягнуто не лише позитивний, а й негативний ефект.

Скажімо, розділ “Українська революція” починається з підрозділу “Гетьманщина”, а сюжети про всю добу Центральної Ради відносяться до попереднього розділу “Війна і революція”. У прагненні будь-що довести незрівнянно більший вплив на події в Україні в 1917 р. українських національних партій О.Субтельного значно завищує чисельність справді найбільшої, найвпливовішої з них – УПСР – на момент Жовтневої революції – понад 300 тис. членів [150, К., 1991. – С. 296-331.], тоді як за реалістичними оцінками їх було 7-75 тис. [150, К., 1991. – С. 304.]. Після того ж, щоб переконати, що більшовики в той час в Україні “мали мізерний вплив” автор пише: “у 1918 р. їх налічувалося тут якихось 4–5 тис., головним чином у Донбасі” [150, К., 1991. – С. 304.].

Однак у науковому сенсі таке порівняння некоректне. Останні цифри запозичені з даних мандатної комісії І з’їзду КП(б)У, який проходив у липні 1918 р. Наведені відомості торкалися кількості більшовиків, які працювали тоді у

підпіллі. Як відомо, у ході окупації австро-німецькими військами України більшовицькі організації були вкрай знекровлені, майже вщент розгромлені. Що ж до їх чисельності кінець 1917 р. – на початок 1918 р., то вона сягала 80 тис. [103]. Тобто, більшовиків в Україні було приблизно стільки ж, скільки й українських есерів в zenіті їх популярності. Прийом же, до якого вдався О.Субтельний, не наближав до з'ясування істини, а ускладнював шлях до неї. Подібних епізодів у книзі, яку не можна кваліфікувати зібранням злісних фальсифікацій (вона, справді, вирізнялася серед інших порівняно об'єктивнішим підходом), немало. І все ж праця без належного супроводу публікувалася як у журнальних варіантах (тут автором передмови був О.Майборода), так і книжкових перевиданнях (автором передмови був С.Кульчицький).

Звісно, для прогресу у дослідженні історії Української революції більше значення мало поширення зарубіжних творів, спеціально присвячених суспільному феномену. Атут поряд з тим, що явно пригальмувалося перевидання праць прибічників республікансько-демократичних форм державності революційної доби, дедалі наполегливіше поширювалися й пропагувалися праці їх ідейних суперників та критиків.

У 1993 р. вийшла друком книга “Останній гетьман” [102], до якої увійшли матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження П.Скоропадського і 75-ї річниці проголошення Української Держави, яка відбулася у травні того року в Києві, Чернігові та Тростянці, розвідки вітчизняних і зарубіжних авторів, а також архівні документи про діяльність військового і політичного діяча.

Через два роки виходить нове, набагато краще підготовлене в науково-археографічному відношенні, ніж попереднє, видання спогадів П.Скоропадського за 1917–1918 рр. [105]. Редактором тому і автором ґрунтовної передмови виступив відомий американський дослідник українського походження, призначений директором Інституту східноєвропейських досліджень НАН України Я.Пеленський, вступну статтю (і до книги “Останній гетьман”). Його позиція абсолютно чітка, безкомпромісна – діяльність П.Скоропадсь-

кого, прихід генерала на вершину української влади були викликані прагненням забезпечити Україну від соціалістичних експериментів, чого так і не поталанило реалізувати через дії тих же лівих сил, що має, на думку Я. Пеленського, слугувати серйозною пересторогою для новітньої генерації українських політиків.

“Сьогодні “Спогади” Павла Скоропадського публікуються в критичний для України момент, – наголошує історик. – Український народ і його еліта намагаються – уже вкотре – збудувати українську державу. Але історія повторюється і зарисовується поділ між силами, які прямують до остаточного утвердження незалежності, та силами, що негативно настроєні до національного руху, закликають до відновлення СРСР (тобто перетворення сучасної російської імперії на російську над імперію та підтримують реорганізацію СНД у двоконтинентальну над імперію на ленінсько-сталінських й федералістських основах). Крім того, провідники і лідери цих сил пропагують, як це було і в 1917–1920 роках, згубні концепції федералізму і соціалізму в його тоталітарно-комуністичному варіанті, використовуючи страх, зубожіння і відсутність національної свідомості певних прошарків українського населення, а водночас обіцяючи їм, як це робили колись більшовики, світле майбутнє у безкласовому і нібито безнаціональному, а в дійсності російському імперському суспільстві.

Тому надруковані тут “Спогади” є не лише цінним історичним джерелом, а й важливим повчальним документом про будівництво української держави та її падіння у 1917–1920 роках.

Вони покликані донести сумний урок історії до покоління, зацікавленого в побудові сьогоднішньої держави, а разом з тим стати усвідомлюючим чинником для відповідальних за державне будівництво українських політичних еліт. Державне будівництво – це справа політичного розуму. Тому не можна допустити повторення трагічного досвіду 1917–1920 років та, уникаючи його, треба об’єднати всі сили для збереження української державності” [105, 33].

Хоч українські соціалісти, прихильники федералістського курсу тут не називаються, неодноразові згадки про падіння держави, трагічний досвід 1917–1920 рр. не залишають

жодних сумнівів у тому, хто залишився “поза кадром”, кого, крім більшовиків, має на увазі автор.

Багато де в чому – той же лейтмотив і тому, створеного на основі матеріалів конференції, проведеної 2–6 червня 1992 р. до 110-річчя головного ідеолога українського монархізму, натхненника національного консерватизму В. Липинського [79].

Ті ж акценти супроводжували і найвагоміший твір В. Липинського, присвячений революційній добі, а також розпочатого друкування його епістолярної спадщини [77; 78].

Певною мірою означені підходи перегукуються з оцінками і висновками, до яких прийшли раніше дослідники за межами України, а потім і їх вітчизняні колеги, торкаючись спадку видатного історика і політика [80; 30; 31].

В 1993 і 1994 р. вийшло два чималих за обсягом томи статей та документів С. Петлюри [111, 108]. Останній у лютому 1919 р. порвав із членством в УСДРП і надалі виборював політичний курс, який швидше може кваліфікуватись як правий, можливо – право-центристський, аніж – лівий. С. Петлюра активно сприяв розвитку такого явища як отаманщина, перетворенню неконтрольованої військової влади на стрижень моделі державної політики, одночасно доклав зусиль до трансформації колективного вищого органу державної влади – Директорії – на одноосібне (по суті – авторитарне) правління. Представляючи виступи С. Петлюри в добу Української революції, автор передмови до збірки О. Климчук беззастережно на боці антидемократичних, навіть антиреспубліканських тенденцій. Він зокрема стверджує, що в цей час “Симон Петлюра стояв на українському овиді, мов біблійний велет” [61, 5].

Прямо кореспондуються з подібними оцінками і підходи В. Михальчука, В. Сергійчика та Д. Степовика до чергової збірки документів про життя С. Петлюри та його родини [128]. Зокрема В. Сергійчик дуже промовисто назвав свою розвідку – “Постать світового рівня” [128, 16-21].

Серед авторських праць, до яких із різних причин було виявлено підвищений інтерес, стали передруковані монографії І. Нагаєвського та Р. Млиновецького [100; 97]. Обоє авторів об’єднує відверта антипатія до народоправних варіантів української державності та автономістсько-федера-

лістських орієнтацій лідерів Української революції. Доводячи переваги гетьманської моделі державності І. Нагаєвський наголошує: “Найбільшою перешкодою в позитивному державному будівництві 1917 – 21 років була обставина, що соціалістичні доктринери і романтики на початку революції випадково захопили владу в свої руки і звели визвольну боротьбу з вірної дороги на манівці. Замість вести політику національного визволення, вони поставили на перше місце соціальну програму. Українські соціалісти некритично копіювали московських соціалістів і, як блудні вівці, крутилися в їх тіні, в це паралізувало їх добрі наміри і плани. Сьогодні ясно, що Центральна Рада мала добру нагоду закріпити українську державність, коли на Московщині планували нелад і анархія. На жаль, соціалістична доктрина не дозволила їй створити військову силу, на яку могла б спертися Українська держава в час загрози. ...Своїм бойкотом Гетьманського уряду українські соціалісти паралізували його намагання створити справжню силу, на яку могла б спетися держава” [100, 407].

Можна було б сказати, що в нелюбові до українських соціалістів з цитованим положенням солідаризується Р. Млиновецький, і тим обмежитись. Однак його книга, котра явно поступається за рівнем не лише публікації І. Нагаєвського, але й взагалі здається, не витримує жодного випробування скільки-небудь науковими критеріями, одержала досить широку підтримку тих вітчизняних авторів, які схиляються перед самостійництвом. Оскільки ж останній не користувався помітним впливом на суспільні процеси в 1917 р., відповідно – не залишив якихось виразних документальних слідів, сьогоднішні противники українських соціалістів хапаються за солідну зовні (понад 32 друкованих аркуші) книгу Р. Млиновецького, як за істину, свідомо чи несвідомо, закриваючи очі на практично повний брак підтверджень запропонованих концепцій, що при перевірці виявляються нічим іншим, ніж плодом нестримних фантазувань. А відтак, мабуть виправдано, зупинитись докладніше, ніж це було зроблено раніше [144, 10-11, 201; 142, 24-25, 135; 141], на якостях публікації Р. Млиновецького.

Вочевидь вважаю кращим методом захисту напад, автор з перших же сторінок твору намагається будь-що здискре-

дитувати соціалістів, автономістів-федералістів і кидається “відбронзувати” ті постаті Української революції, які були “ворогами ідеї відновлення держави предків”. Це – автономісти. “Саме ці автономісти, – стверджує автор, – своєю ортодоксією у справі автономії і тільки автономії спричинилися у великій мірі до катастрофи, що нею закінчилися ті змагання, а опинившись по спричиненій ними катастрофі на еміграції, звичайно, використали частину вивезених державних грошових засобів на те, щоб скинути з себе відповідальність в очах сучасників і майбутніх поколінь шляхом публікування неповних, високо тенденційних, а навіть сфальшованих описів подій і видавання спрепарованих у власному інтересі матеріалів до історії визвольної боротьби” [97, 8]. Прикметно, що “під приціл” Р. Млиновецького потрапляють передусім М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христю, Д. Дорошенко, М. Шаповал, І. Мазепа.

Першими згадуються Винниченків трьохтомник “Відродження нації”, “де події висвітлені з суб’єктивного становища автора, в ту пору – лівого, комунізуючого соц.-демократа” і “чотирьохтомова праця Христюка “Матеріали до історії української революції”, в якій матеріали ті або відповідно спрепаровані, або підібрані так, щоб могли доводити таку тезу: коли б влада цілковито належала укр. соц. Революціонерам і вони не мусіли б рахуватися з іншими партіями – то могли б своїми реформами випередити, соціалізувавши землю, московських большевиків і спираючися на “трудова ради” забезпечити існування Укр. Центр. Ради та й перемогу над усіма ворогами ...” [97, 8-9].

Далі розвінчується Д. Дорошенко, який як “драгоманівець” і автономіст лише в площині політ-соціальної рижнився від своїх противників” і “щойно на еміграції став “гетьманцем”, “забувши” про свої попередні позиції [97, 9].

Дістається за несумлінність і неправдивість М. Шаповалу [97, 10], а на довершення – за запізніле прозріння М. Грушевському, людині, “яка не хотіла звертати увагу на попередження, що прямує до прикритої зверху ями – впавши в неї (і потягнувши мільйони своїх земляків), пише “Кінець московської орієнтації” [97, 15-16].

Що ж до інших авторів, в тому числі і мемуаристів (праці не називаються, окрім “Літописа української революції”

Т.Доцента і тритомника “Україна в огні й бурі революції” І.Мазепи, та ще двох-трьох інших), то Р.Млиновецький вважає, що “всі вони не виходять поза межі “приписової схеми”, бо зрештою всі вони, за малими винятками, або самі належали до табору автономістів, або уважали вказаним у всьому підтримувати, а пізніше виправдувати політику автономістів [97, 9-10].

Як прихильника самостійницьких поглядів, а відтак і непримиренного ворога автономізму Р.Млиновецького, звичайно, можна зрозуміти. Однак, навряд чи можна визнати переконливою систему доказів, до якої він вдається.

Прикметно, що після виходу в 1970 р. у канадському видавництві “Чужина” першого тому другого видання праці “Нариси з історії українських визвольних змагань”[99] автор швидко переконався у тому, що більшість читачів його просто “не зрозуміли”, і змушений був те визнати у передмові до другого тому, який побачив світ у 1973 р. [99, 7].

Оскільки жодних нових доказів добути не вдалося, Р.Млиновецький просто перелічив всі найсуттєвіші сумніви щодо своєї попередньої книжки з категоричним рефреном – “незаперечним фактом є...” (на с. 11– 12 він вживається 12 разів – практично у кожному реченні), очевидно, сподіваючись, що заклинаннями можна замінити аргументи. Інакше, як іронічно, це навряд чи може сприйматись. Народна мудрість давно проголосила: “Скільки не повторюй слово “цукор” – у роті солодко не стане”. Не судилося спростувати її і Р. Млиновецькому. Образи ж навіть на емігрантську пресу, яка “не почула” сенсаційних “відкриттів” і звинувачення її в упередженості – як результаті змови “таємних автономістів” [98, 15-16] дедалі посилюють враження, м’яко кажучи, делікатності становища, у яке потрапляє автор.

Для прикладу візьмемо відтворення в обох (другому і третьому) виданнях процесу створення Центральної Ради. Ідентичність текстів тут абсолютна. І в обох випадках немає жодного посилання на документи, які б підтверджували твердження Р.Млиновецького про те, що на таємному засіданні українських самостійників (“братчиків”) негайно після повалення самодержавства було ухвалено утворити центральний орган для керівництва, координації боротьбою за відновлення української державності. Нею і стала утворена

15 березня (н. ст., тобто 2 березня ст. ст. – В.С.) Українська Центральна Рада – “перша самостійницька Українська Центральна Рада”, яка “початково містилася в домі Дмитра Антоновича”. (До речі, у той час український соціал-демократ Д. Антонович не поділяв самостійницьких настроїв, та Р. Млиновецький на це не зважає). Далі “автономісти, почувши про створення Укр. Центральної Ради й довідавшись про політичні плани її організаторів – заметушилися і кинулися творити власний центр і 19 березня (6 ст. ст. – В.С.) створили “також свою “Українську Центральну Раду” в приміщенні клубу “Родина” [98, 98-99].

Після прибуття до Києва М. Грушевського 27 березня (14 ст. ст. – В.С.), про плани і настрої якого буцім-то мало хто здогадувався, авторитетний професор історії підступно переглянув “на свій бік менш досвідчених молодих прихильників самостійницької ідеї” й використав їх “для об’єднання” двох Укр. Центр. Рад”. Врешті-решт “проф. М. Грушевський, який ще підчас своєї діяльності у Львові набув великого досвіду у всяких позакулісових потяганнях та партійній боротьбі, дуже допоміг автономістам в їх заходах що-до зліквідування самостійницької Укр. Центральної Ради” [98, 99-100].

За Р. Млиновецьким, злиття “обох Рад” сталося 29 (16 ст. ст. – В.С.) березня 1917 р., “що мало в майбутньому фатальні наслідки” [98, 101].

Замість підтвердження наведеної дати (ні в документах, ні в спогадах, ні в дослідженнях інших авторів її немає), Р. Млиновецький у підрядковій примітці зав’язує дискусію з П. Мірчуком, який у публікації про М. Міхновського “вказує виразну дезорієнтацію її автора, який заплутався в тенденційних публікаціях Винниченка і Шемета, які до того ж **не знали** про існування “Братва самостійників”, не знали про те, хто проводив цілу акцію творення військ і тому приписували її **персонально** Міхновському, не знали, хто був творцем партії “соціалістів-самостійників” і не знали, або не хотіли знати про існування самостійницьких організацій, та повірив вигадці про “розходження” Міхновського з УНП (Українською народною партією – В.С.). Слова В. Винниченка (т.І, ст. 255), які стосувалися до кінця червня 1917 р. – П. Мірчук достосував до березня того ж року і подав цілком

не відповідаючи правді, але вигідну для автономістів дату злиття двох У.Ц.Рад” [98, 101]. Перечитавши таке, хтось просто згадає банальне, однак, напрочуд відповідне: “На городі – бузина, а в Києві – дядько”, а хтось, до краю спантеличений, все ж потягнеться до тритомника В. Винниченка, щоб, можливо, у такий спосіб розвіяти сумніви – і зовсім уже нічого не зрозуміє, оскільки на названій сторінці не знайде згадки ні про М. Міхновського, ні про подію – “злиття двох У.Ц.Рад”.

Таким чином, за Р. Млиновецьким, про діяльність втаємничених самостійників не знали (і не хотіли знати) сучасники, не дізнались (і не хотіли дізнаватись) нащадки-дослідники. Не може, природно, не звернути на себе уваги уже така немаловажна деталь. Тоді як з поваленням самодержавства всі політичні сили в Росії, що загальноновизнано стала за кілька днів найвільнішою країною у світі, і в Україні в тому числі, діяли цілком легально, “Братство Самостійників” проводило “тайні засідання”.

Залишаючи читачів без відповіді на елементарні питання, Р. Млиновецький наголошує на тому, що всі, хто йому не вірить – то неодмінно самі автономісти, або прихильники цієї хибної політичної орієнтації. Виходить – одному Р. Млиновецькому вдалося осягнути істину. А якщо схема вибудовується не на фактах і документах (вони не наводяться не тому, що автор забуває про них, а тому, що їх немає в природі), то можна вдатись і до абсурдної логіки і до наукоподібної форми (посилання на будь-що в надії, що переважна частина недолугих читачів повірять формі і не вдасться до перевірки). Однак, що робити з тими, хто орієнтується в предметі розмови, або задасть собі труд поцікавитись документальними підтвердженнями?

Нав’язливій ідеї – боротьбі всіх і вся” проти самостійників (начебто іншої мети ніяка українська політична сила не переслідувала), Р. Млиновецький підпорядковує всі тогочасні скільки-небудь помітні політичні акції – з’їзд Товариства українських поступовців, Український національний з’їзд (конгрес), з’їзди й конференції УПСР, УСДРП, товариства “Просвіта”, учителів, агрономів, кооператорів тощо [98, 101-109]. Звичайно, всі названі, як і численні інші зібрання були майже суціль автономістськими за складом і за ухваленими

рішеннями, що дуже не подобається Р. Млиновецькому і єдине пояснення, яке він може дати домінуючій тенденції, зводиться до того, що “автономісти мали більший досвід у провадженню зборів, чим самостійники, і могли використовувати допомогу “впливових громадян”, що здебільшого були людьми поміркованими, лояльними, отже і москвофілами-автономістами” [98, 109].

Ось досить типовий для Р. Млиновецького зразок анти-самостійницьких дій підступних автономістів. На Національному З’їзді “виступав і Міхновський, але... з позачерговою заявою” (і то з обмеженою часом) в справі українського війська, але тому, що її передала преса цілком **спотвореною** – не подаємо її. З неї в звідомленнях виключені були всі гасла самостійницького характеру” [98, 169].

На логічні питання – які гасла виголошував М. Міхновський, і які не потрапили до газетних звітів? – відповіді в книзі годі й шукати. Читач беззастережно чомусь повинен вірити Р. Млиновецькому... і крапка. Що стоїть за висновком – інтуїція автора, чи його хворобливі уявлення – ролі не грає. Однак науковець, та й, врешті-решт, будь-який хоч трішки допитливий і уважний читач обов’язково і в даному разі, і в безлічі інших випадків буде просто збентежений подібним “дослідницьким” рівнем книги Р. Млиновецького і змінити цього враження неможливо.

Додаткове підтвердження тому – запропонована оцінка факту виборів Національним З’їздом до складу Української Центральної Ради лише одного самостійним – В. Отамановського із загальної кількості 115 чоловік. “...Гумористично мале число (один), – пише Р. Млиновецький, – мало на меті з одного боку приховати правду, що то був з’їзду автономістів, а з другого – викликати вражіння, що самостійників майже немає” [98, 174].

Брудне політиканство, підступні змови, безсовісний обман – ось головний арсенал засобів, що використовувались автономістами у боротьбі з самостійниками – практично на кожному кроці твердить Р. Млиновецький [98, 230-231, 242, 247].

Що ж, коли хтось бачить лише те, що він хоче бачити, і не зважає ні на об’єктивні факти, ні на здоровий глузд, сперечатися з ним немає сенсу. Все й так очевидно.

Що торкається діяльності самостійників, то бодай якихось документів, фактів, окрім відомих (скажімо, з праць В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка) Р. Млиновецький майже не наводить [98, 106]. Оскільки ж питома вага таких надто невелика, то їх вкраплення в текст (як водиться, з посиланнями), очевидно, покликані хоч якось “прикрити” практично абсолютну відсутність підкріплень на всі інші твердження, виклади фактів, переповідання документів, яких ніхто ніколи не бачив. Вникає природня підозра в тому, що, крім примітивних фактизувань, Р. Млиновецькому важко щось пред’явити читачеві. Натомість без належних підстав автор будь-яку згадку в пресі про радикальні елементи українства, українських партій, про рішучі висловлювання в національній сфері, тим паче, згадки про сепаратизм, шовінізм тощо однозначно ототожнює з самостійництвом [98, 215].

Те, що є незаперечним (“незаперечними фактами”, “незаперечною правдою” і т. ін.) у Р. Млиновецького, наприклад, твердження, що “українські народні маси бажали створення своєї власної цілком самостійної української держави” [98, 117], викликає не тільки сумніви, а й цілком обґрунтовані (тобто надійно підкріплені фактами, документами) заперечення, абсолютні спростування. Та й сам автор майже на кожній сторінці висловлює розлогі жалі з приводу низького рівня політичної культури й національної свідомості народних мас (вони були національно цілковито несвідомими” [98, 116], особливо селянства й солдатів, які на кожному кроці давали себе ошукати, завести на манівці тощо, чим без кінця займались автономісти [98, 131, 148, 150, 152-153].

Заслуговує на відтворення (передати це власними словами просто неможливо) й підсумок, до якого приходять Р. Млиновецький, “дослідивши” питання про співвідношення впливу самостійників і автономістів на перебіг подій в Україні: “Але, хоча також самостійників і **не було так мало**, як це хотілося б автономістам, а тим більше не було їх так мало щоб взагалі їх можливо було не згадувати (!? — В.С.), хоча й не діяв сам один Міхновський, як це здається Мірчуку, однак їх було, на жаль, все ж замало, а мали вони проти себе політиків “**малого формату**”, але **демагогів і інтриганів** — “**великого формату**” [98, 148]. Отож автономісти і “захопили владу”.

Хоч далеко не у всіх деталях, Р. Млиновецьким правильно і переконливо відтворюється хіба що процес створення перших українських військових формувань [98, 118-144], то мало не єдиний сюжет, з основним висновком з якого – про особливу роль самостійників, персонально М. Міхновського, деяких його прибічників у започаткуванні цього процесу можна погодитись.

В притаманному йому стилі (на кожному кроці “демагогія”, “крутість”, “обман автономістів”) автор виконав і другий том праці, щоправда у войовничому запалі часто виходячи за межі хронологічно означеного об’єкту розмови [99].

До передруку в Україні другого тому так і не дійшло. Можливо – з огляду на надто вже істотні порушення будь-яких уяв про елементарні вимоги до наукового дослідження. А, можливо – тому, що навіть в час розпаду “холодної війни” книзі було влаштовано обструкцією емігрантських кіл. Втім, автора те, схоже, не особливо збентежило. Він пояснював замовчування своєї праці підступними діями “тайних автономістів”, які й за кордоном, захопили в свої руки пресу, а більшість читачів з легкістю дає себе завести в оману, не може піднятися до розуміння “відкриттів” палкого апологета самостійництва [99, 15-16]. На жаль, гіпертрофована, хвороблива самовпевненість Р. Млиновецького також чомусь не насторожує тих, хто вдається до популяризації аж надто сумнівних публікацій. Гірше за все, що це робиться навіть у шкільних підручниках, посібниках [152, 11, 23-25].

Таким чином, праці Р. Млиновецького ніяк не можна віднести не те що до справжніх наукових витворів, а й, навіть, до рядових явищ. Швидше – це книги з негативним знаком. Непропорційно не значна увага, яка їм надана, пояснюється тим, що вони продовжують справляти свій деструктивний вплив на історіографічний процес, як буде показано нижче – спричиняють спекулятивно-сенсаційний ажіотаж у середовищі невибагливих, або ж кон’юнктурно орієнтованих істориків.

Вочевидь, емоційні вислови, якщо не сказати грубі лайки, на адресу лідерів УНР видавались за зручний аргумент, трактувались за суголосні тим політичним настроям, які накидалися українському суспільству, що перед потребою

розв'язання складних, нагальних проблем не знаходило оптимальних відповідей в інтересах більшості народу, і тому оформлялися у гасла на кшталт “Не треба нам ковбаси по 2.20 – була б незалежна держава!” “Розбудова самостійної держави – понад усе!” та ін.

Тому і в досвіді давньої революції ганьбилися як щось дуже меншовартісне (ба, навіть шкідливе!) будь-які соціальні проекти (їх зверхньо іменували народницькими, народоправницькими [24, 86] – і куди їм піднятись хоча б до теорії еліт?!), тим більше спроби їх реалізації обома “виданнями” Української Народної Республіки. На противагу всіляко підносилися і навіть абсолютизувалися моменти національного державотворення (що робилося у більшості випадків штучно, науково некоректно – про це нижче) як над важливі чинники формування модерної політичної нації.

Пальму першості у прагненні до збереження української державності нерідко віддавали гетьманату П. Скоропадського. Оскільки ж так уже сталося, що Українська Держава хронологічно “втиснулась” між двома УНР – незаперечними породженнями національно-демократичної революції, з'явилися спроби “вписати” в революційний контекст і антидемократичний, авторитарний, монархічний, диктаторський режим.

“Українську Державу 1918 р. треба вважати закономірним етапом розвитку національної революції, – пише, наприклад, В. Клименко. – Після невдалого соціалістичного експерименту Центральної Ради це була спроба творення незалежної української держави на іншому, не соціалістичному, а виразно буржуазному ґрунті. Гетьман привів до влади реально мислячих буржуазних діячів, які розуміли необхідність соціально-економічних перетворень, проте воліли здійснювати їх шляхом реформ зверху, поступово задовольняючи інтереси усіх класів та прошарків суспільства, тобто сприяти соціальному миру. Це було вкрай важливо для країни, яка тільки-но виборювала незалежність [60, 61].

Подібні погляди ладні відстоювати й інші, переважно молоді дослідники. Вони готові “закрити очі”, “не помічати” (чи ж то робити вигляд) антидемократичної сутності і форм правління встановленого з кінця квітня 1918 р. режиму. По суті затушовується і питання про ступінь залежності гетьман-

ського уряду від австро-німецьких окупантів. Лише мимохідь, явно остереігаючись бути звинуваченими у необ'єктивності, такі автори для “страховки” згадують: “Українська Держава, проголошена 29 квітня 1918 р., ґрунтувалася на незвичному поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засад... Фактично, це різновид військової диктатури, що трималася силами не власної армії, а окупаційних військ” [60, 60]. Головне ж тут полягає в іншому – уряд був антисоціалістичний і жодною мірою не пов'язаний із панівною в Росії радянською владою, більше того – гранично ворожий їй. Остання ж розглядається як неодмінний антипод будь-якої національної державності українців, основне джерело імперських амбіцій, планів і дій.

Дещо критичнішу позицію зайняв Ф. Проданюк. Підсумки дослідження проблеми закумульовані у захищеній ним 1997 р. кандидатській дисертації “Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року)”. “Від квітня до грудня 1918 р. на терені України існувало своєрідне державне утворення, – стверджує автор. – За формою це було диктаторське правління із зовнішніми атрибутами національної традиції, залежне від німецького командування. За соціально-класовим характером – спроба відродити народне господарство України за допомогою відновлення приватної власності. За політичною суттю – антидемократичний режим консервативної частини населення України, яка не мала чіткої моделі побудови нової держави” [115, 21].

Однак подібні спроби знайти виважені, адекватні історичному досвіду оцінки не знайшли широкої підтримки, звучали швидше дисонансом у загальному хорі тих, хто прагнув протилежного результату. Звісно, що поряд з численними публікаціями, в яких науковість приносилася в очевидну жертву нестримній апологетиці [1], з'явилися й значно серйозніші, ґрунтовніші, професійніші, врешті – гнучкіші логічні ви будови – концепції, історичні версії. До числа таких праць слід віднести монографію Ю. Павленка і Ю. Храмова “Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз)” [104].

Свою книгу вони розпочинають прикметною тезою: “Не применшуючи історичне значення першої та другої Українських Народних Республік (відповідно кінець 1917 – початок

1918 рр. та кінець 1918 – 1919 рр., а якоюсь мірою і 1920 р.), а також Західно-Української Народної Республіки, необхідно визнати, що апогеєм державотворчого процесу тих часів в межах України була Українська Держава гетьмана П. Скоропадського” [104, 3].

Звісно, автори вдаються і до відповідної аргументації. Вони намагаються розглядати історичний розвиток України в ХХ столітті в контексті світових подій і доходять висновку що найпринциповішими було два моменти: 1) «шлях до незалежності»; 2) «утвердження, а потім і лише тільки розпочате подолання тоталітарно-соціалістичної системи» [104, 5].

Ю. Павленко і Ю. Храмов доводять, що на нинішньому етапі суспільного поступу «звільнення у найширшому розумінні має два аспекти: національно-політичний, тобто здобуття повної державної незалежності, і соціально-економічний – подолання тоталітарної соціалістичної системи та влади – власності панівного класу номенклатури на одержавлені засоби виробництва.

На початку ХХ століття необхідно було вирішувати передусім лише перше, державотворче завдання, тоді як друге, соціально-економічне, вимагало не радикально-революційного, а обережного реформаційного розв’язання» [104, 8]. І вже із врахуванням вищезазначеного формулюється підсумковий висновок: «Гетьманат П. Скоропадського був природною альтернативою спробі утвердження в Україні соціалізму в його половинчасто-центральнорадівському або радикально-більшовицькому вигляді» [104, 10].

Наведені витяги взято із «Вступу» до книги Ю. Павленка і Ю. Храмова. Звісно, вони майже не суперечать подальшим підходам, втіленим у монографії, значною мірою кореспондуються із її «Підсумками», хоч висновки останніх під невідпорною силою фактів виглядають уже обережнішими, не такими однолінійними, містять певну питому вагу критичних обмовок і т.ін. В уяві авторів з легкістю «розводяться» національно-державницькі і соціально-економічні завдання українства на тогочасному етапі. Перші, за їх переконанням, варто було форсувати, другі ж, навпаки, якомога гальмувати (і це було б в інтересах нації).

Однак, основний урок подій 1917 – 1920 рр. в Україні саме в тому і полягає, що спроба лідерів нації розірвати тісно

взаємопов'язані між собою, взаємодетерміновані складові цілісного революційного процесу призвели до серії прорахунків, невдач, поразок і, в кінцевому рахунку – до провалу планів, які накреслювались лідерами нації на початках революційного шляху. Тобто, суспільна практика неодноразово (принаймні, крупномасштабно - тричі) довела неспроможність спроб волюнтаристських підходів до такого складного явища як революція, зокрема, довільного ранжування її завдань, відкладання деяких з них «на потім».

Взагалі, подібний підхід є свідченням спрощеного, неадекватного розуміння сутності Української революції, механізму її зародження і реалізації, факторів, які могли б сприяти досягненню стратегічних завдань визвольного руху. Адже, можливість здійснення тих чи інших державотворчих задумів у 1917–1920 рр. виникла не сама собою, і не була вінцем попередніх етапів, широкого розмаху національно-визвольного руху. Вона виникла в ході досягнення загальнооросійською революційною боротьбою високих щаблів розвитку, передусім, перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, подальшого поглиблення започаткованих нею процесів. І, незважаючи на самостійність завдань Української революції, відмінність її рушійних сил, особливість протікання суспільних процесів, розраховувати на успіх можна було лише за умови синхронізації (нехай своерідної) розв'язання всього вузла суперечностей, який детермінувався сукупними обставинами, що дуже мало залежали від волі керівників українства.

Той же, хто думає інакше, схоже, схильний до ідеалізму. Для того, щоб у 1917–1920 рр. реалізувались сьогоднішні умоглядні концепції, слід було б – ні мало – ні багато – відмінити... саму революцію, яка лише й дала українцям шанс до відродження на ту ж таки жаданну державність. Що ж до традиційних посилань на приклади Польщі та Фінляндії, то вони в науковому сенсі небездоганні, допустимі в межах співпадіння, схожості умов і наявних факторів, які насправді значно більше різнилися, ніж виявляли тотожність, подібність. У будь-якому разі порівняння потенційних можливостей і реальних проявів тогочасних рухів у Польщі, Фінляндії та Україні в 1917 та наступних роках явно не на користь останнього регіону.

І ще про одне. Чомусь із поля зору сьгоднішніх прихильників гетьманського варіанту державного будівництва (вільно чи невільно) випадають, здавалось би, обов'язкові, логічні питання. Хоча б такі. Які чинники – внутрішні, чи зовнішні домінували у самому приході гетьмана до влади? Чому для цього довелося вдатися до державного перевороту?

Чому переворот П. Скоропадського і запроваджений ним режим не отримали скільки-небудь серйозної підтримки свідомих політичних сил українства? Чому провідні партії національно-визвольного руху опинились у радикальній опозиції, утворивши Український Національний Союз, потім Директорію? Чи була скільки-небудь надійна соціальна база у режиму і якою була його соціальна сутність? Чи справді місяці гетьманування були часом “ладу і порядку” чи, навпаки, періодом небувало за всю добу 1917 – 1920 рр. загострення соціальних суперечностей, вибухом громадянської війни, стихійні потоки якої були лише спрямовані Директорією у більш-менш організоване (правда, умовно, відносно організоване) русло, яке змело антинародне урядування?

Не обмежуючись риторичністю поставлених питань, можна звернутися до чималої низки досліджень, автори яких зважаються на прямі, відверті, принципові кваліфікації означеного періоду, як, приміром П. Захарченко, котрий промовисто назвав свої книги про ставлення основної маси українського населення до гетьманату “Селянська війна в Україні: рік 1918” [56].

Дискусії навколо соціалізму і його спадкоємців взагалі довели політичні сили у безвихідь, і швидше спробою “відмахнутись” від проблеми, аніж її по-діловому розв'язати, стала постанова Верховної Ради України про відзначення 80-річчя Української революції [20, 143]. Та й справді, як можна вважати серйозним суспільно-політичним реагуванням на події доленосні, епохальні проведення конкурсу студентських наукових робіт (один із трьох (!) пунктів постанови)? А революцію як феномен взагалі зробили спробою втиснути у “прокрустове ложе” парламентаризму – до цього мали звестись одна із спеціальних засідань Верховної Ради (потім про це забулося) і наукове зібрання у Харківській юридичній академії. Спроба спрямувати настрої у гарантовано

безконфліктне русло (розмови про парламентаризм) загалом зрозуміла, хоча з наукової точки зору зовсім небездоганна. І не лише тому, що зводить революцію лише до зародження українського парламентаризму – неприпустимо свавільно переінакшувати події.

Незмінний голова Центральної Ради, з якою і пов'язується виникнення парламентських традицій, відзначав, що цій інституції так ніколи і не судилося стати справжнім Повноцінним парламентом [44, 1988, № 9, 122-123].

Виконавчою владою навесні 1997 р. було створено оргкомітет по відзначенню подій Української революції. Однак логіку заходів було задумано і здійснено так, що цілісного реагування на історичний феномен врешті не склалося.

У міру хронологічного наближення ювілейних річниць проводилися наукові зібрання щодо окремих явищ революційної доби.

Першим із урядових заходів стала міжнародна конференція, організована 20 березня 1997 р. Національною академією наук України “Центральна Рада і український державотворчий процес”.

У надісланому учасникам зібрання привітанні Президента України звертають на себе увагу кілька моментів. По-перше, намагання максимально уникнути визначених оцінок революції, як такої, проглядає у зверненні до науковців: “Почесним обов'язком українських вчених є дослідження всіх напрямків діяльності Центральної Ради, об'єктивне висвітлення закономірностей національно-визвольної боротьби 1917–1920 років.

Неупереджене відзначення пам'ятних подій Української революції слугуватиме зростанню національної самосвідомості українського народу, підвищенню його політичної культури [162, 7].

По-друге, така ж стриманість, навіть підкреслена обережність та академічне дистанціювання відчувається і в кваліфікації утворення УНР, діяльності її визначального чинника – Центральної Ради: “Найважливішими етапами національної революції, на чолі якої стояла Центральна Рада, було утворення демократичної Української Народної Республіки і проголошення її незалежності... Центральна Рада діяла лише тринадцять місяців. Це були складні, революційні, державо-

творчі часи. Не простою була і діяльність Центральної Ради. Звідси її неоднозначні оцінки” [162, 6].

По-третє, якщо п’ятиріччя тому чимало твердилося про генетичну спорідненість створеної Центральною Радою УНР і незалежної України кінця 90-х рр. ХХ ст., то у 1997 р. було виявлено турботу про те, щоб делікатно обійти таку пряму постановку питання, передбачливо запропонувавши “еластичну” формулу, яка могла бути витлумачена багатоваріантно і задовольнити різні політичні смаки: “...Ми повинні віддати належне цьому політичному органу (Центральній Раді – В.С.) і його ролі у відродженні української державності. На його демократичних традиціях започатковано державотворчий процес, який набув якісно нового змісту у 90-х роках” [162, 6].

По-четверте, у документі немає жодної згадки про події після ліквідації Центральної Ради, хоча, звісно, Українська революція не завершилася у квітні 1918 р.

У такому ж приблизно дусі було виконано і звернення Президента України Л. Кучми до читачів журналу “Пам’ять століть”, перший номер якого з’явився на початку 1998 р. [75]

Ювілей утворення УНР, що припадав, як відомо, на листопад 1997 р., пройшов узагалі непоміченим на державному рівні. Та й засоби масової інформації також практично не відреагували на дату. Щоправда, у січні 1998 р. столичну громадськість було запрошено на урочистості до Національної опери, де відбувалося вшанування 80-річчя створення незалежної Української Народної Республіки (формула далеко небездоганна, оскільки в листопаді 1917 р. було створено автономну УНР у складі неіснуючої Російської Федерації, а в січні 1918 р. автономна до того УНР офіційно набула якісно нового статусу – була проголошена самостійною, ні від кого незалежною, суверенною республікою українського народу). Однак, це ще можна зрозуміти, сприймаючи як прагнення поєднати у короткій формулі дві події, яке втілюється не в оптимальний варіант.

Значно сутніснішою виявилася тенденція так подавати суто історичні сюжети, щоб домогтися враження, ніби Українська революція завершилася, або досягла свого апогею із відмовою від “московської орієнтації” (тобто переходом з автономістсько-федералістської платформи на самостійницьку) і від соціалістичних ідеалів. Головним аргументом слугу-

вали висловлювання, запозичені з праці М. Грушевського “На порозі Нової України. Гадки і мрії” [83]. Не маючи підстав для однозначних суджень щодо окресленого підходу, хотілось би зауважити, що в тому ж творі М. Грушевського на інших сторінках можна знайти чимало цитат зовсім протилежного спрямування і смислу [39, 44-45; 101], які знайшли своє підтвердження і розвиток у пізніших публікаціях політика і вченого [43; 45; 38; 107]. І вони цілком переконливо доводять, що один з найвпливовіших ідеологів і керманців Української революції не зрадив соціалістичним і федералістським уподобанням. Ще впевненіше можна стверджувати подібне і щодо позиції В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка, хоча водночас було б не виправдано не помічати і певної еволюції у поглядах згаданих непересічних особистостей, які, зокрема, не ототожнювали соціалістичний ідеал лише з більшовицькою моделлю його втілення, повноцінними суб’єктами можливого федеративного об’єднання бачили абсолютно самостійні, суверенні національно-державні утворення, а основною підставою союзу України з Росією вважали гарантовану рівноправність потенційних партнерів [139; 140].

Втім, про еволюцію УНР, особливо друге її видання – за доби Директорії – воліли або не згадувати зовсім, або відбуватися більше ритуальними скоромовками. Очевидні незручності, з якими стикалися владні структури в потребі принципової оцінки Центральної Ради, Української Народної Республіки, Директорії, їх найяскравіших репрезентантів з додатковою силою відтінялися розмахом, пишнотою атмосфери, в якій проводилися конференції, присвячені річницям гетьманату, його уособленню – П. Скоропадському [27].

Можна помітити певну непослідовність в офіційному реагуванні на породження революційної доби. Скажімо, Президент України Л. Кучма, порушуючи це питання, заявляє: “Безперечно, одним з головних, а може, й центральним, є питання про ставлення до трьох державних формувань, які з’явилися внаслідок Української революції: Української Народної Республіки (УНР), гетьманської Української держави та Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Державне утворення в Галичині – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) – мала регіональний характер, а його оцінка в науковій літературі більш-менш усталена.

Що ж до державних формувань на Наддніпрянщині – УНР, Української держави та УРСР, то всі вони, коли підходять неупереджено, були фазами в розвитку української державності, а тому жодного з них не можна викинути з нашої історії. Інша річ, якої оцінки заслуговують ці події з відстані 80-ти років, що минули.

Осмислюючи увесь національний досвід державного будівництва, маємо визнати, що низка об'єктивних критеріїв вивищує Українську Народну Республіку над іншими названими державними формуваннями. І хоч якою драматичною була доля УНР, саме її доба багато в чому визначила магістральну лінію суспільного поступу” [75].

Невдовзі ж, порівнюючи державні моделі УНР і ЗУНР, Президент уже віддає свої симпатії останній, за окремими параметрами навіть протиставляє її переваги (не завжди безспірні) паралельному державотворчому досвіду в Наддніпрянській Україні [7].

Скромною спробою привернути суспільну увагу чи хоча б увагу науковців до необхідності врахування, використання глибинних традицій національного державотворення у пошуках перспективних орієнтирів сучасної України, знайти у власному історичному досвіді додаткові аргументи для вибору якомога оптимальніших варіантів (з органічним поєднанням іманентних нації начал, її особливостей, менталітету з кращими цивілізаційними зразками) стало кілька спеціальних виступів і публікацій [136; 137; 166], які, на жаль, здається не мали очікуваного для автора ефекту.

Очевидні суперечності в історіографічному освоєнні досвіду Української революції (які виявилися, природно, не зненацька) викликали потребу підведення певних підсумків цього процесу, здійснення оцінок публікацій, що лавиноподібно наростали. Окрім коротких історіографічних сюжетів, які включалися до вступних частин книг із конкретних проблем революційної доби, з'явилася і спеціальна праця Л.О.Радченко “Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917 – 1920 років” [117]. В публікації було згадано післявоєнні публікації в зарубіжжі, в тому числі деякі праці діаспорних вчених. Основна ж увага була зосереджена на дослідженнях в Україні в 90-ті рр.. Позитивно в цілому оцінюючи зусилля Л.Радченко, слід

водночас вказати, що обмежитись лише її твором для того, щоб одержати повну уяву про досягнення і вади історіографії Української революції на середину 90-х рр. минулого століття не можна.

Автор ретельно згрупувала виявлені нею публікації і прийшла до висновків, що одні праці можна практично беззастережно віднести до наукових здобутків, а інші на таку роль претендувати можуть лише за умови коригування певних (здебільшого дрібних) моментів, виправлення деяких помилок, уточнення окремих даних, оцінок тощо. Звісно, такий підхід теж має право на існування, несе в собі заряд корисної інформації. Однак з монографії Л. Радченко важко уявити собі скільки-небудь предметно тенденції в розробці проблем Української революції, передусім – на концептуальному рівні. Практично не можна знайти пояснень, тлумачень (або хоча б міркувань) щодо тих чи інших методологічних домінант і збочень.

Зважаючи на вищевикладене, було зроблено спробу розібратися, передусім, у висхідних моментах продуктивного дослідження історії Української революції, як вони уявлялися автору [144; 144]. А таких, найголовніших і найнагальніших вималювалося два.

Перший – це з'ясування ідейних засад, концепції (платформи) національно-демократичної революції. Чим більше з'являлося публікацій українських дослідників, тим очевиднішим ставало, що попри наростання критичної тональності щодо поглядів, позицій найвизначніших лідерів українства М. Грушевського, В. Винниченка, програм найвпливовіших тогочасних партій – УПСР, УСДРП, УПСФ, скільки-небудь предметного, ґрунтовного вивчення документів не відбувалося. Замість того, з праці до праці переконували стереотипи, розбавлені, в кращому разі, кількома висмикнутими з контексту цитатами (так би мовити “само викривального” характеру) та обов'язковими посиланнями на зарубіжні видання, які не просто стали масово доступними, а й своєрідно вплітались у вітчизняний історіографічний процес.

Отже, було проведено аналіз політичних документів 1917–1920 рр., який дозволяв не опосередковано, а, так би мовити, “з перших рук”, не абстрактно-відсторонений, а з урахуванням конкретно-історичних обставин відтворити

процес зумовленості появи революційних, державотворчих ідей, обґрунтування планів суспільного розвитку, їх кристалізації в ході зіткнення з альтернативними варіантами поступу, перевірки розрахунків і гасел у жорсткому горнилі соціальної практики. Сутність програмних настанов. Стратегії, тактики революційної боротьби, які розроблялися непересічними особистостями, талановитими мислителями, вченими, колективним розумом кращих інтелектуальних сил тогочасного історичного моменту, виявилися значно відмінними, набагато вмотивованішими і аргументованішими за їх пізніші оцінки. Адже останні нерідко робилися на основі надто довільного використання, препарування першоджерел, відбору з них “потрібних” елементів під зарані сконструйовані схеми, які, своєю чергою, легше було піддавати критичним нападам.

Другим визначальним моментом була принципова оцінка історіографічних надбань про Українську революцію в емігрантській, діаспорній літературі. Критичний настрій щодо головних ідеологів національно-демократичної революції був з часом поширений і на їх історичні праці (згадуваний уже Р. Млиновецький однаковою мірою нападає на “шкідливу діяльність” соціалістів, народників, автономістів і на їх “шкідливі книжки” [99, 468]). Загальний позірний підхід тут зводився до того, що зазнавши поразки в національно-визвольній революції, її провідники – М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христю, М. Шаповал, І. Мазепа, Д. Дорошенко та інші автори найґрунтовніших історичних розвідок про події 1917–1920 рр. насправді на “науковому фронті” просто прагнули виправдати свою колишню безпорадність, неефективність втрати такої рідкісної можливості для реалізації національних сподівань, яка випадає на долю далеко не кожного покоління.

Абстрактно розмірковуючи, такий варіант, звісно, зовсім не виключений. І справді, ті, хто першими взявся за перо, щоб відтворити для нащадків карколомні звиви революційного поступу, відразу ж опинилися в несприятливій, значною мірою, психологічно дискомфортній ситуації. Їм належало відстоювати об’єктивність, обороняючись від ідейного пресингу переможців (більшовицьких ідеологів, радянських істориків), що для сторони, яка зазнала поразки, завжди

нелегко, пов'язано з традиційним подоланням підозри у свідомій маніпуляції суспільною думкою. Водночас треба було продовжувати ідейне суперництво з тими представниками українського ж табору, які покладали на лідерів революції провину за провал спроб досягнення визвольних задумів. Щоправда, у такій, виправдувальній від самих своїх витоків, позиції були не лише мінуси, які неминуче нашаровувались на процес підготовки історичних праць, а й певні позитивні моменти. До останніх, безперечно, відносилась вихідна самокритичність, як своєрідна захисна реакція на ймовірні (більше невідворотні) звинувачення у науковій недобропорядності.

Та найголовніше, мабуть, полягало в тому, що наріжні камені у фундамент історіографії Української революції заклали справді визначні вчені, мислителі, пошук правди для яких становив і наукове і життєве *credo*. Та й справді, наукова компетентність, високий професіоналізм істориків М. Грушевського і Д. Дорошенка, виняткова ерудиція соціолога М. Шаповала, гідні подиву скрупульозність П. Христюка, відповідальність І. Мазепи, феєричний талант В. Винниченка перетворювали кожен їхню працю про Українську революцію на справжнє історіографічне явище, на чергову виразну віху у пізнанні надзвичайно складної сторінки минулого. Якщо до того додати ще й те, що саме в працях означених авторів сумарно було введено до наукового обігу практично все коло джерел, якими оперували їх наступники аж до рубежа 80–90-х рр., то можна зрозуміти неперехідну цінність, актуальність історичних розвідок 20-х – 30-х рр.

Такий висновок переростає у стійке переконання після неупередженого порівняльного аналізу згаданих праць із тими, які з'явилися друком пізніше. Так, після другої світової війни публікації про Українську революцію здебільшого присвячувались ювілеям тих чи інших подій 1917–1920 рр. [8; 112; 129; 50; 57; 109; 116; 163; 155]. Звичайно, з фактологічного боку прирощення нових знань практично не було [19; 158]. Принципово відмінних концепцій також не з'являлося. Природно зменшилась кількість мемуарних творів. Втім, в цілому вдалими виявились спроби створення синтетичних нарисів про непросту добу історії України, зокрема енциклопедично – довідкового характеру [53; 59; 113].

Однак, чергові поразки від радянської влади, крах спроб ОУН і УПА, інших національних сил досягти бодай якогось реального результату у боротьбі за незалежну українську державність привели до посилення емоційно-негативних настроїв щодо росіян, комуністичної ідеології, національної політики, що здійснювалась у Радянському Союзі.

Такі настрої поширювались і на історичну ретроспективу, не просто включалися до праць про події 1917 – 1920 р., а часто перетворювались на наскрізну ідею, домінуючий мотив. Активно залучаючись у такий спосіб до тогочасної ідеологічної боротьби, ставши одним із форпостів психологічної війни, такі праці мало що додавали в науковому сенсі. Навпаки, спостерігалось очевидне сповзання на крайні, непримиренні позиції, в процесі чого у жертву приносилась науковість, об'єктивність, виваженість. Нехтування фактами, документами, елементарною логікою нерідко набирало чималих масштабів. В невщухаючій полеміці з радянською історіографією, в обопільних звинуваченнях на перше місце поступово виходили й абсолютизувались ті, часто не найголовніші моменти, які найбільше відрізняли позиції одних і других [91; 95; 148; 6].

Характерно, що В. Винниченко відчув нагнітання пристрастей і збочення в історіографічному процесі уже наприкінці 40-х рр. і прагнув вкотре відстоювати історичну об'єктивність у “Заповіті борцям за визволення”. Але до його думок, справедливих застережень у 50-х – 80-х рр. взагалі мало хто прислухався (написана 1949 р. праця визначного письменника і політика навіть не була надрукована).

Не дуже зважали і на теоретично глибокі, без перебільшення – історико-філософські розвідки дуже своєрідного, самобутнього науковця – І. Лисяка-Рудницького [81, 82].

Його прагнення йти від фактів і документів до висновків, а не навпаки – прагматично підлаштовувати під довільну (це зовсім не значить, що випадкову, без свідомого розрахунку) схему, сприймалося швидше як претензія на оригінальність, винаятковість, почасти навіть дивакуватість.

Отже, підтверджений фронтальним порівняльним аналізом публікацій 20-х – 80-х років один з кардинальних висновків двотомного дослідження “Українська революція: концепція та історіографія” зводився до того, що праці

основоположників історіографії революційної доби (М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, І. Мазепи, їх однодумців) мали значно більшу історіографічну цінність, аніж тих, хто перейняв від них естафету, особливо ж тих, які з суб'єктивних міркувань не лише відходили від принципів наукових досліджень, а й зробили спробу необ'єктивного осуду попередників¹.

А інший, взаємопов'язуваний зі згаданим, значною мірою похідний від нього висновок, природно, полягав у тому, що для дальшого ефективного освоєння історичною наукою досвіду Української революції слід орієнтуватися більше на дослідження авторів 20-х — 30-х років, які не втратили суто історіографічного значення, а не на пізніші праці, котрі, очевидно, поступалися науковим гатунком і результатами. Додаткової впевненості у правильності такого висновку додавала і об'єктивна порівняльна оцінка новітніх історичних надбань — публікацій 90-х років, одним (хоча, звісно не єдиним) із критеріїв вододілу яких на продуктивні і контрпродуктивні сама собою постала все та ж ціннісна орієнтованість на відмінні за підходами і якостями праці попередніх десятиліть. Запропонована логіка була схвально зустрінута і підтримана рядом авторитетних вчених, визнаних фахівців у вивченні проблем історії революцій [123].

Здавалось, на користь запропонованих узагальнень прямо говорили солідні документальні видання, здійснені академічними інститутами [160; 90; 161]. Включені до них матеріали спонукали укладачів, членів редколегій у супровідних компонентах (передмовах, довідкових частинах) дистанціюватися від авантюризму, екстремістських крайнощів з відвертим нехтуванням фактами, документами на угоду зарані обраним схемам.

Природно, що орієнтація на пошук істини, на турботу про доказовість науковими засобами пропонованих точок зору зумовили появу низки праць з достатньо високими фаховими якостями [11; 69; 63; 119; 125; 92]. Це тим важливіше, що частина з них були виконані як навчальні посібники, де елементи гіпотетичності, дискусійності, сумнівності мають бути по можливості зведені до мінімуму.

Природно, що публікаторський бум навколо актуальної, важливої проблеми зумовив і появу еkleктичних праць, у

яких акумулювалися дослідницькі досягнення (звісно, це здійснювалося також під певним умоглядним кутом). Хоча за своїм призначенням подібні твори не можуть претендувати на роль вартісних, визначальних чинників історіографічного процесу, пройти повз них також було б несправедливо, оскільки в них певною мірою віддзеркалюються успіхи і вади розвитку науки. Щоправда, немає потреби у детальному аналізі такої літератури, обмежившись одним, але достатньо промовистим прикладом.

Так, на ознаменування 80-річчя IV Універсалу Центральної Ради та 80-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки у Львові вийшла досить велика за обсягом, панорамна за задумом праця канадського історика Василя Вериги “Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.” [10]. Автор скрупульозно відтворив всі скільки-небудь значимі події переламного десятиріччя в історії України. Він використав опубліковані документальні збірники, мемуарну і дослідницьку літературу (здебільшого – емігрантську, діаспорну, зарубіжну, частково – радянські видання).

Ставши на в цілому помірковану, толерантну позицію, В.Верига ретельно підбрав багато з того, на що вийшла зарубіжна історіографія Української революції на початок 90-х рр. ХХ століття і зробив спробу знайти своєрідний знаменник, інтегральний підсумок. З одного, інформаційного, боку, значення проведеної роботи безсумнівне, і вона може слугувати корисним хронологічним путівником щодо подій буремної доби. З іншого ж, концептуального, боку, цілісності, оригінальності досягти не вдалося. В результаті виявляються суперечності, логічні “нестиковки” в підсумкових, порівняльних оцінках різних форм державності – УНР доби Центральної Ради і Української Держави за гетьманування П.Скоропадського, УНРдоби Директорії і Західно-Української Народної Республіки. Чіткої шкали підходів В.Верига (можливо й свідомо) не запропонував і це врешті не дозволяє визначено судити про згадані феномени, явища, які розглядаються. Те ж стосується і численних політичних партій тощо.

Взагалі зробивши явний акцент на фактологічний бік відтворення досвіду, автор порівняно мало аналізує процеси, занурюється в їх глибинну сутність, механізми їх детермінації і взаємопов’язаність, виявляє домінантні тенденції і законо-

мірності, відтінює особливості. У тих випадках, коли В. Верига йде за відомими, більш-менш усталеними історіографічними зразками, надбаннями (вони досить легко “прочитуються”), все само собою зрозуміло. У тих же випадках, коли автор пробує витворювати власні схеми (наприклад, виступ полуботківців у липні 1917 р., перший Всеукраїнський з’їзд Рад у грудні 1917 р., особистісні суперечності в Директорії на початку 1919 р. та ін.), виникають обґрунтовані питання щодо рівня аргументованості, документальної вірогідності, ступеня виваженості запропонованих тлумачень, які здебільшого не можуть надійно протистояти критичним закидам, що невільно народжуються.

Виникають заперечення і щодо цілого ряду висновків, так би мовити, основоположного, стрижневого характеру. Повторивши кілька разів тезу про те, що доля Української революції була цілком передірена, а справа – програна на кінець 1917 р. [10, Т. I, 8, 396; Т. II, 415], В.Верига водночас слідом за О.Терлецьким намагається доводити, що доба визвольних змагань українців продовжувалась від березня 1917 р. до березня 1923 р. [10, Т. I, 7-8; Т. II, 412-413] Однак і логічне і, головне, сутнісне обґрунтування хронологічних рамок періоду явно залишає бажати кращого. Та незрівнянно важливіше те, що незрозумілим стає весь сенс такого детального розгляду подій не лише до 1923 р., а й навіть у межах до 1920 р.

Ще більш дивно поставлене питання про ціну революційних здобутків. Вони виглядають як “програна українська державність”, людські, матеріальні та культурно-історичні втрати.

За логікою викладу виходить (можливо автор і сам того і не сподівається), що краще б тієї доби взагалі не було, якщо платити за суспільно-національний прогрес подібним чином [10, Т. II, 415-416].

Далеко не у всьому бездоганна і структура двотомника: наприклад спочатку подається повна історія ЗУНР (включаючи емігрантське існування її політичного проводу), а потім читач змушений повертатися до початків відродження УНР у грудні 1918 р. і наскрізно прослідкувати історію цього державницького феномену під проводом Директорії, в тому числі й ті її етапи, коли революція здійснювалась со-

борним фронтом, а ЗУНР офіційно була оголошена областю УНР.

“Генеалогія Української Соціалістичної Радянської Республіки чомусь починається лише з грудня 1919 р., з “третьої советської окупації України”, а вмотивованість хронологічного продовження розповіді, виходячи з висунутої ідеї – визвольні змагання – до 1923 р. залишається як мінімум, проблематичною, оскільки об’єкти, на яких зосереджується автор, мають до означеної дії здебільшого опосередковане відношення.

Не вельми виправданими, органічними виглядають в даному розділі (про УСРР) сюжети щодо українців поза межами етнічно-державної території (Поволжя, Зелений Клин, Середня Азія, Європа, США і Канада, Бразилія і Аргентина). Втім і в інших розділах, так би мовити, етногеографічний бік справи теж часом викликає певні сумніви (скажімо, коли мова заходить про Білорусію, Бессарабію тощо).

Отже, не ставлячи під сумнів потрібність книг, подібних виданій В. Веригую, віддаючи належне пізнавально-інформаційній функції, яку вона може виконувати, не можна, однак, віднести її до праць дослідницько-новаторського характеру, історіографічних явищ, які допомагають розв’язати якусь наукову проблему, чи в результаті нетрадиційних підходів відкривають оригінальний погляд на неї, вносять корективи в уяви про малодосліджені, малозрозумілі, або заплутані аспекти досвіду, наближають до об’єктивного пояснення складних, суперечливих процесів. Наявність же зовнішньої атрибутики (солідність поліграфічного оформлення, навіть – очевидне багатство видання, спеціальні підсумкові сюжети у розділах, кінцеві висновки, серйозний довідковий апарат, включаючи характерні лише для академічних видань останнього часу детальна бібліографія, іменний та географічний покажчики тощо) лише зайвий раз підкреслюють розрив між тим, яким бачився двотомник в ідеалі, і тим, яким він врешті виявився.

Природно, серед інших з’являлися і публікації, автори яких прагнули вийти на власне розуміння того, що сталося в революційну добу, зав’язували дискусії навколо різних аспектів історичного досвіду, енергійно відстоювали запропоновані точки зору.

Своєрідною ремінісценцією означеного став збірник статей запорізьких істориків [159]. Відстоюючи підхід, згідно якого Українська революція хронологічно обмежувалась березнем 1917 р. – початком 1918 р., автори поряд із досить слухними міркуваннями та введеними до наукового обігу новими фактами і документами, вступили в дискусії з приводу низки питань, серед яких на чільне місце висунулися справді ключові моменти – про діалектику національного і соціального чинників у політичному курсі Центральної Ради та про ставлення до її автономістсько-федералістських орієнтацій, спроб їх практичної реалізації. Однак слід відразу ж сказати, що визнати запропоновані аргументи переконливими навряд чи можна. Прикладом тут може бути стаття Ф. Турченка і Г. Кривоший, яка відкриває збірник: “Магістралі й глухі кути Української революції”.

Намагаючись зрозуміти й оцінити розвиток подій в Україні в 1917 р. через їх порівняння з історичним розвитком інших націй, автори резонно зауважують, що вітчизняний досвід виявився нетиповим для європейських національних революцій. Там завоювання політичної незалежності і соціально-економічні перетворення виявилися розведеними у часі.

В Україні ж ці процеси були одночасними, навіть не паралельними, а взаємо переплетеними й взаємозумовленими. Гадається, можна висунути й категоричніше (в силу своєї очевидності) твердження. Саме соціальна (Лютнева) революція стала детонатором національної (Української) революції, а істотне поглиблення останньої, її піднесення на якісно вищий національно-державотворчий щабель прямо пов’язано з іншою соціальною (Жовтневою революцією), яка змела з політичної арени Тимчасовий уряд як основне гальмо національної (Української) революції. Без особливого ризику помилитися можна стверджувати й інше: якби у лютому 1917 р. в Росії не відбулося буржуазно-демократичної революції, що повалила самодержавство, як оплот соціального і національного гніту, до національно-демократичної революції в Україні того року могло і не дійти. В усякому разі аналіз характеру і масштабність українського визвольного руху, тенденцій його розвитку у роки імперіалістичної війни: не дає підстав для висновків, що самотужки він міг

набути такої масовості, глибини й інтенсивності, яке дозволяло б говорити про переростання у нову, вищу фазу, а саме – революції.

Однак, всупереч добре відомим фактам, Ф. Турченко і Г. Кривоший хотіли б, щоб розпочавшись із соціального катаклізму подальші процеси в Україні (на той час невід’ємній частині Росії і якимось інакше майже ніхто ситуацію й не оцінював) набули лише національно-визвольного характеру (як в Європі), щоб “на цьому етапі (після повалення самодержавства і початку початку Української революції – В.С.) соціальні суперечності і антагонізми, питання про соціально-економічний лад в майбутній державі не розкололи націю” [153, 27].

“Підганяючи” українську ситуацію під європейський контекст (швидше – схему), автори розвідки, без будь-яких на те серйозних підстав, вважають, що Українська революція розпочиналася за загальновідомим сценарієм, оскільки, за їх переконанням “з вирішенням соціально-економічних питань люди готові були деякий час почекати” [153, 27]. Звичайно, будь-якому читачеві бажано було б знати, про яких людей мова. – Невже безземельних селян, голодуючих солдаток та їхніх дітей, виснажених від перевтоми робітників? Бажано було б також, щоб запропонований висновок підтверджувався документами щодо настроїв цих “людей”, зафіксованих, скажімо, в резолюціях їх зібрань тощо. Однак, відчуваючи очевидний брак у таких документах, у конкретних фактах, історики спритно підмінюють предмет розмови (взагалі дуже примітна риса й інших статей збірника). “Перспектива відновлення українського суверенітету, – ведуть далі Ф. Турченко і Г. Кривоший, – об’єднувала всю націю, всі соціальні групи” [153, 27]. І зовсім не зважаючи на те, що національна консолідація далеко не тотожна відмові від соціальних прагнень, тим більше, що суспільство в Україні було поліетнічним, автори статті закликають на допомогу М. Грушевського, який на початку революції писав: “Національні почуття – скільки віків боротьби проти усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв’язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського суспільства – від панських і буржуазних груп до пролетарів” [41, 91].

Зрозуміло, що М. Грушевський тут відзначає тільки історичні особливості, які сприяли формуванню однакових прагнень різних верств українського суспільства в національній сфері. Однак вчений і політик зовсім не констатує відсутності у трудящих бажання і готовності боротись за свої соціальні інтереси. Навпаки, в основі запропонованої Головою Центральної Ради концепції революції лежала ідея народоправства, реалізація якої була немислима без кардинальних соціальних змін в суспільстві. І саме ці соціальні зміни, запровадження в життя справжнього, всеохоплюючого демократизму тільки й могли бути найвірнішим гарантом реалізації національних, національно-державних прагнень українців.

А.Ф. Турченко та Г. Кривоший навіть не помічають, як вони починають суперечити власним висновкам, коли тут же пояснюють, що основною причиною “затягування” в досягненні “політичного суверенітету України” стало те, що керівництву Центральної Ради “не вистачило рішучості очолити соціально-економічні перетворення”.

Даремно покладаючись на Тимчасовий уряд, який свідомо зволікав з розв’язанням будь-яких проблем, український провід став заручником чужої волі, зрадив власній концепції, стратегії руху. “Ця обставина істотно вплинула на перебіг Української революції, навіть сприяючи посиленню соціальної напруженості в суспільстві, переходу конфліктів у неконтрольовано-стихійну сферу, ведучи до наростання суперечностей між самими українцями” [153, 28], – змушені визнати під натиском незаперечних фактів Ф. Турченко і Г. Кривоший.

Доводиться лише гадати, які причини зумовлюють безплідний пошук ними варіантів спростування очевидних істин. Можливо, в основі хибної позиції лежить елементарна нездатність проїняти духом революційної епохи, зрозуміти її феноменальність, невідповідність холодній логіці, сьогоденішньому розрахунку.

Адже один із загально визнаних уроків Української революції полягає в тому, що її провідники не запропонували адекватної сподіванням більшості населення соціальної програми, постійно спізнюючись з декларуванням її головних компонентів, програвали в часі іншим силам.

Не в змозі ігнорувати самоочевидне, запорізькі історики продовжують відтворювати причинно-наслідковий зв'язок політики і невдач Центральної Ради, особливо наполягаючи на тому, що соціалістичне керівництво Української революції штучно звузило соціальну базу руху, “відмовившись від співпраці з ліберальними і консервативними елементами суспільства” – помісництвом, буржуазією, іншими зажиточними верствами.

Ф. Турченко і Г. Кривоший висувають персональні претензії до М. Грушевського, який на початках революції чимало говорив про “безкласовість”, “безбуржуазність” української нації, однак у наступному дедалі більше закликав до “необхідності боротьби з власною буржуазією і панством, витіснення їх на периферію політичного життя” [153, 29].

Однак переважна більшість нації, як це визнають і автори статті, брала участь у революції, нетерпляче домагаючись соціальних змін, що не могло не враховуватись лідерами Центральної Ради, яка взяла на себе місію виразника народних інтересів. В результаті “неприхований політичний тиск штовхав українську буржуазію і поміщиків (як і територіальні групи підприємців і землевласників) до опозиції Центральній Раді і навіть до вступу в загальноросійські підприємницькі і поміщицькі організації в Україні (“Союзы земельних собственников”, “Союзы фабрикантов и заводчиков”, галузеві об'єднання підприємців), які байдуже, а то й вороже ставилися до національно-визвольної боротьби українського народу” [153, 33]. Конституція недалеко від істини. Дивне ж те, що у об'єктивних процесах, виявляється, винен той же М. Грушевський, його оточення. “Таким чином, – прямо продовжують свої міркування Ф. Турченко і Г. Кривоший, – інтереси імущих верств українського суспільства штучно (?! – В.С.) фокусувалися на соціально-економічних питаннях, а національно-державні мотиви діяльності відступали на другий план” [153, 33].

Тобто, суб'єктивному чиннику (проводу Української революції) приписується роль, якої він не міг виконувати – свавільно управляти об'єктивними суспільними процесами. І, здається, ті, хто взявся провести читачів складними лабіринтами революційних хитросплетінь і вивести їх із “глухих кутів” нерозуміння, убезпечити від “рецидивів класово-пар-

тійного підходу”, самі “заплуталися у трьох соснах”. Тому й змушені вдаватися до голої демагогії. “Якщо в умовах соціальної революції компроміс між класами з різними економічними інтересами є виключенням з правила, то в умовах революції національної, навіть якщо вона має демократичний характер, такий компроміс є правилом, запорукою успішного розвитку національного прогресу” [153, 34], – твердо заявляють Ф. Турченко і Г. Кривоший.

Однак тут доведеться нагадати, що, згідно конкретно-історичного підходу, кожна революція здійснюється за своїми “правилами”, що диктуються реальними обставинами із дією безлічі об’єктивних чинників, а не вигаданими “заднім числом” “правилами” сучасних істориків, кон’юнктура “запрограмованість” яких виявляється на кожному кроці.

Так мало не на кожній сторінці відповідного підрозділу статті (“Поміщики, капіталісти й національна солідарність”) Ф. Турченко й Г. Кривоший повторюють, що через соціалістичні погляди лідерів Української революції до роботи в Центральній Раді “не були допущені” поміщики й капіталісти. Як це можна було зробити в 1917 р. при пануванні нічим не обмеженої демократії, відсутності будь-яких адміністративних важелів у М. Грушевського, В. Винниченка та інших соціалістів – загадка, якщо, втім, не допустити, що такий результат був природним, реальним виявом тієї ж таки соціальної революції, переплетіння її з національно-визвольною боротьбою, чого сучасні історики так би не бажали. Адже це вже не “за їх “правилами”.

Не менш довільно згадані автори поводяться і при з’ясуванні такого важливого аспекту Української революції – боротьби в ній двох тенденцій – автономістсько-федералістської та самостійницької.

Безумовні симпатії Ф. Турченка і Г. Кривоший на боці самостійників, у першу чергу М. Міхновського. Що ж до автономістів, відношення до них однозначно критичне. Дослідники вважають, що “самостійники, добиваючись для України незалежності, вели значно реалістичнішу політику, ніж автономісти”.

Прорахунки самостійників “були прорахунками у тактиці боротьби, у той час коли прорахунки автономістів були стратегічними” [153, 23].

Дивно, але для Ф. Турченка і Г. Кривоший реалізм є швидше абстрактним поняттям, аніж конкретним. У противному випадку, як можна пояснити те, що “значно реалістичніша політика” самостійника з початку ХХ століття і аж до кінця 1917 р. М. Міхновського мала надто обмежене коло прибічників, тоді як гасла автономізму і федералізму були явно домінуючими в середовищі політичної еліти і незрівнянно сильніше підтримувались масами. Реалізм в політиці – це і можливості втілення в життя найпривабливіших, найсправедливіших задумів. Переважна більшість лідерів Української революції в 1917 р., керуючись саме реалістичними підходами, науковим аналізом ситуації, віддавали перевагу автономістсько-федералістським орієнтаціям. Однак, на думку згаданих авторів, метою Української революції була зовсім не автономна Україна, як то доводили М. Грушевський, В. Винниченко, М. Ковалевський, С. Єфремов та ін., як було визнано в тисячах резолюцій найрізноманітніших зібрань українців, підтверджено їхніми діями. За Ф. Турченком і Г. Кривоший, “мета революції визначається не програмами її лідерів, не їх прагненнями, а тим більше суб’єктивними оцінками своєї діяльності” [153, 23].

Можна цілком припустити, що історики через 80 років після подій, що вивчаються, можуть бачити крізь призму наступних суспільних процесів якісь аспекти досвіду глибше, сутнісніше, аніж учасники революцій. Однак це зовсім не може бути достатньою підставою для того, щоб всупереч відомим фактам довільно переінакшувати історію на догоду певним уподобанням. Така ситуація (по суті – зрада принципу історизму) неминуче веде саме в ті “глухі кути”, в які, на думку сьогоденних істориків, завели Українську революцію її керманічі.

Знайомлячись із працями запорізьких дослідників, їх критикою концепції М. Грушевського (зауважимо, також історика з неабиякими аналітичними здібностями), не можна не звернути уваги на ще одну уможлядну конструкцію. В їх уяві в 1917 р. існувала Україна (точніше нація, яка обирала свою долю) і решта колишньої імперії – Росія. Оскільки українські автономісти “не зустрічали підтримки російського суспільства, без якої федерація звичайно ж була неможлива, Україна повинна була або погодитися на дальше перебування

у складі унітарної Росії, перебудованої у відповідності з інтересами домінуючих в ній політичних сил, або наважитися на повний політичний розрив із нею. Якогось третього, компромісного шляху (а федерація – це завжди міжнародний компроміс) не було. Отже, незалежно від поглядів і прагнень окремих партій чи їх політичних лідерів, український визвольний рух стояв перед завданням досягнення незалежності. Тому прагнення самостійників співпадали з логікою історичного процесу, у той час як дії автономістів гальмували цей розвиток” [153, 23-24].

Однак, варто пам’ятати, що Росія у своїй абсолютній більшості складалася з національних регіонів. А лютий 1917 р. поклав початок демократичній децентралізації романівської “тюрми народів”. Українська революція стала органічною складовою цього об’єктивного процесу. Автономістсько-федералістський курс Центральної Ради враховував політичні реалії й передбачав пере устрій держави (тієї ж таки Росії) на демократичних засадах із збереженням її цілісності, що мало над важливе значення в умовах імперіалістичної війни, коли Україна перетворилася на один із головних об’єктів чужоземних зазіхань. Варто пам’ятати, що подібні до позицій Центральної Ради погляди сповідували і лідери більшості національних окраїн (регіонів) колишньої імперії. В результаті це дозволяло надійно просувати справу державотворення (виборювати) автономію явочним шляхом (Універсали Центральної Ради, створення Генерального Секретаріату, вимушені кроки щодо визнання української автономії де-факто Тимчасовим урядом). Нарешті рішення форумів усіх провідних політичних партій, усіх впливових громадських організацій, Національного конгресу, З’їзду народів. Тисячі резолюцій зборів, мітингів з місць – це не накинуто М. Грушевським усій нації точка зору, а, навпаки, теоретичне оформлення народного воле вияву, іманентних настроїв.

Що ж до самостійництва, то при всій повазі до його речників, не можна сказати, щоб вони запропонували нації скільки-небудь переконливі гарантії утримання проголошеної самостійності. Це не могло не усвідомлюватись як відповідальними політиками, так і широким загалом, який не поспішав висловити своєї прихильності, ще більше – бажання конкретними діями підтримати абстрактно дуже

привабливі (і безумовно – історично справедливі) гасла самостійників.

Можливо, сказаним можна було б і обмежитись. Однак, запорізькі автори, швидше за все, відчуваючи хисткість своєї позиції, прагнуть підкріпити її елементами, важливими для історика. Вони намагаються довести, що самостійницька течія була вже досить потужною у 1917 р. Крім Української Народної партії М. Міхновського називаються ще Братство самостійників, Союз української державності, групи членів в УПСР, УСДРП, УПСР. Сюди ж зараховується й Українська хліборобсько-демократична партія, котра тільки-но зачиналася влітку 1917 р., й Українська партія самостійників-соціалістів, утворена в грудні 1917 р.

Жодних даних про чисельність хоча б однієї з організацій не наводиться. Це не дивно – їх просто не існує. Впродовж року згадується хіба що кілька прізвищ, які інколи збуджували настрої запальними виступами із радикальними заявами. Це також відомо, не один раз описувалося в літературі. Однак, при бажанні, виявляється, можна робити й значно далекосяжніші висновки, свідомо перебільшуючи ступінь впливу самостійників. “Їх голос звучав сильно, – майже патетично заявляють Ф. Турченко і Г. Кривоший, – інколи навіть досить різко і багатьом не подобався (! – В.С.). ...Твердження, що самостійників було мало і їх заклики не зустрічали підтримки в народі... відверто упереджене і не аргументоване” [153, 25].

Як водиться, далі починається аргументація протилежного. Першим фактом наводиться враження кореспондента “Киевской мысли” від Першого всеукраїнського військового з’їзду, в настроях якого “політичний піднесений націоналістичний підйом з перевагою радикальних націоналістичних тенденцій” [153, 25]. Що з’їзд був скликаний з ініціативи Українського військового клубу на чолі з М. Міхновським і мав у складі делегатів прихильників самостійництва – безперечно. Цього не можна було не “помітити”. Що ж до “переваги радикальних націоналістичних тенденцій”, то такими для ліберальної, (хтось ладен сьогодні іменувати її право соціалістичною) великодержавної “Киевской мысли” були будь-які національні вимоги взагалі, в тому числі й автономістсько-федералістські гасла Центральної Ради, що

й засвідчує знайомство з публікаціями друкованого органа впродовж року.

Другим фактом називається вибух емоцій на Першому українському селянському з'їзді після виступу самостійника О. Степаненка. Ось тільки з наведеного витягу з праці Б. Мартоса неясно, чому зчинився “страшний рев”, “крик”, “галас” – від підтримки самостійницьких гасел всупереч автономістській позиції президії з'їзду на чолі з В. Винниченком, чи від обурення, викликаного іншими причинами. Справа в тому, що О. Степаненко виступав у процесі обговорення звіту делегації Центральної ради до Петрограду, якій було відмовлено у національних домаганнях (їх сутність – широка національно-територіальна автономія у федеративній демократичній республіці Росія). І саме остання обставина викликала відповідний настрій. Що ж до картини в цілому, то “панівними темами у промовах стала критика діяльності уряду та вимоги самочинного проголошення автономії. ...Ідея самостійності підтримки з'їзду практично не знайшла” [11, 148].

Більше “фактів”, окрім двох вищезгаданих (як самоочевидно – не надто переконливих), у статті не наводиться. Далі ж автори впевнено заявляють: “Подібні приклади можна довго продовжувати”. Неважко передбачити, якби у Ф. Турченка і Г. Кривоший був вибір, вони б запропонували щось справді доказове замість дещо сумнівного. Однак їх ситуація, схоже зовсім не бентежить. І на стіл кидається “останній козир”: “Зрештою робота по їх (“подібних прикладів” – В.С.) систематизації вже проведена у двотомній монографії М. Млиновецького, в книжці П. Мірчука “Українська державність. 1917–1920 рр.” (Філадельфія, 1967) і в деяких інших роботах зарубіжних і вітчизняних авторів. Можна довго сперечатися про якість цих робіт. Але одне очевидно: наведений у них матеріал переконливо свідчить, що у випадку із самостійниками мова аж ніяк не йде про “нечисленну групу радикально настроєних українців на чолі з М. Міхновським”, “тимчасових попутників Української революції. Мова йде про важливу суспільну тенденцію, від якої об'єктивний дослідник не має права відмахуватися...” [11, 26].

Те, що “деякі інші роботи зарубіжних і вітчизняних авторів – це та ж сама “пісня”, що й “подібні приклади

можна довго продовжувати” – доводити не варто. Що праця М. Млиновецького – то суцільні вигадки і фальсифікації замість будь-якого документального забезпечення – показано вище, і в більшості поділяється сучасними дослідниками. Крайня заангажованість позиції П. Мірчука також всім добре відома. Знаючи про це, Ф. Турченко і Г. Кривоший мляво застерігаються – “можна довго сперечатися про якість цих робіт”. Якщо мова про наукову якість, то вона практично відсутня, історіографічний ефект швидше негативний. Проте це мало турбує істориків, оскільки вони вважають очевидним, що наведений у працях зарубіжних авторів матеріал (ще раз доводиться із сумом констатувати, що поодинокі і зовсім неоднозначні правдиві факти буквально “тонуть” у масі відвертих підтасовок, спотворень, фантазувань) переконливо доводить їх правоту. А відтак і “козирна карта” швидше є тією рятівною соломинкою, за яку хапаються Ф. Турченко і Кривоший, намагаючись вибратись із того виру необ’єктивності, в який їх затягує за інерцією, як людей, що стали на сумнівний шлях пошуків істини негідними методами.

Інші автори статей збірника більше повторюють, хоч і не так виразно, підходи і висновки Ф. Турченка і Г. Кривоший [147, 65-118; 26, 119-158].

Звісно, вищевідзначене не може не мати свого негативного ефекту при загальній оцінці видання запорізьких істориків.

Щось подібне доводиться спостерігати, знайомлячись з деякими публікаціями, присвяченими пізнішим етапам Української революції. З жалем доводиться констатувати, що тлумачення й використання принципів демократії й плюралізму, як вседозволеності й безвідповідальності, певною мірою поширилося й на історичну науку, загрожуючи стати нормою хоча б для частини фахівців. Досить прикметними з цього погляду стали публікації adeptів українського монархізму й авантюризму, аби лиш останні були забарвлені в агресивно антинародоправні й яскраво антиросійські тони.

Прихильники гетьманської моделі влади часом виявляють прямо таки дива винахідливості в її захисті (звісно у ретроспективному сенсі). Наочним прикладом тут може бути солідна монографія О. Тимошука про охоронний апарат Української Держави [151].

Слід зразу сказати, що у правничому аспекті (в усякому разі, наскільки про це може судити історик) дослідження виконано на високому рівні. Воно містить цікаві спостереження, на які не звертали увагу інші фахівці, оригінальні тлумачення непростих, суперечливих явищ і процесів, нетрадиційні, специфічні оцінки. Однак, часто погоджуючись в абстрактно-теоретичному контексті з багатьма юридичними кваліфікаціями тих чи інших суспільних дій, їх результатів, далеко не у всьому можна пристати на запропоновану автором формально-логічну схему підходу до конкретно-історичного моменту вітчизняного досвіду, найменованого гетьманатом.

Так, однією з передумов приходу до влади П. Скоропадського О. Тимошук вважає “анархо-кримінальну ситуацію в Україні” (подібним чином навіть названо один з параграфів книги) [151, 57]. А ситуацію, на переконання дослідника, створили Лютнева й Жовтнева революції, народжені ними державні інституції із їх земельним законодавством, а також соціалістична законотворчість Центральної Ради. Аналізуючи відміну III Універсалом права власності на поміщицькі й інші землі нетрудових господарів, О. Тимошук вважає, що “невизначеність юридичного тлумачення інституту власності відразу ж створила прецедент для замаху на майнові права громадянина, що в умовах загальної російської революції вело до анархії і безладдя в Україні” [151, 58]. В результаті цього, а потім наступного кроку – земельного закону від 18 січня 1918 р. – “звірячі інстинкти натовпу вийшли на поверхню. Поширювалася кількість елементів, для яких не тільки розкрадання майна у садибах поміщиків і на монастирських землях, а й пограбування і вбивства стали вигідним ремеслом” [151, 60]. Припинити хаос, хижачьке нищення багатств, змінити криміногенну ситуацію на лад і порядок і був покликаний П. Скоропадський. Щоправда для цього бойовому генералу довелося взяти на себе зобов’язання виконати висунуті уже іншим німецьким генералом – К. Тренером – умови: відмовитися від власного війська (досить окупаційного! – але хто тоді не лише є, а й буде залишатися справжнім господарем становища?); віддавати українських громадян за вчинення злочинів проти союзних військ під юрисдикцію німецько-австрійських польових судів (блискуча

ілюстрація суверенітету!); дозволити союзникам “огородити українську юстицію від терору всяких політичних організацій” (О. Тимошук “переклав” юридичну формулу на зрозумілу кожному мову, і в нього вийшло: “тобто санкціонувати їхні каральні акції на окупованій території”) [151, 72]; погодитися зі звільненням із державних установ “соціалістичних” елементів і розпустити земельні комітети; відновити право приватної власності і сплату селянами вартості отриманої землі і ще низку пунктів подібного роду. Дослідник змушений у цьому зв’язку чесно визнати: “Безперечно, що виконання Україною цих вимог перш за все було вигідно Центральним державам (схвалена визначеність і категоричність), але ж у своїй більшості (!) це й не ставило значних перешкод (!) для розвитку власного народного господарства (зрозуміла туманність – що тут іще скажеш?) і давало реальні владні важелі українському уряду для вгамування анархії і соціального розбрату, (читай – насильного припинення демократичних перетворень – В.С.) для державного просування шляхом, по якому вже пройшло багато розвинених європейських країн (перспектива в умовах іноземної окупації, як мінімум, проблематична – В.С.)” [151, 72-73].

Однак іще сумнівніші висновки О. Тимошука, які логічно довершують запропоновану схему. “Безумовно, – констатує правник, – коментуючи прихід до влади П. Скоропадського формальною юридичною мовою, його важко назвати легітимним... Певна річ, вирішальну роль в одержанні (!) П. Скоропадським влади відіграли німці. Але ж їхня модель реформування України збігалася з поглядами на державне будівництво і самого Скоропадського... Головною причиною усунення з політичної арени Центральної Ради і створення гетьманату П. Скоропадського була відчутність ефективного державного управління, а приводом – анархо-кримінальна ситуація, що склалася навесні 1918 р. як у місті, так і в українському селі (невже ситуація в країні і потреба її змінити – то лише привід для кардинального зламу державного ладу? – В.С.). Тому, на наш погляд, при висвітленні питання про легітимність гетьманської влади в Україні 1918 р. слід застосувати конкретно-історичний підхід, а не абстрактне кліше теорії держави і права, створене із формальних означень” [151, 74-75]. Іншими словами, для наведення порядку

(зламу анархо-кримінальної ситуації) до влади можна прийти й кримінальним (“формально-нелегітимним” [151, 76] шляхом, а потім у такий же спосіб зміцнювати й утримувати свою владу. А якщо в науці для цього “вигадали” певні терміни – кваліфікації, то для фахівця-правника достатньо зверхньо оголосити їх “абстрактними кліше теорії держави і права, створеними із формальних означень” і, багатозначно натякаючи на переваги конкретно-історичного підходу, “зняти проблему” щодо П. Скоропадського. Щоправда, відносно “анархо-кримінального” народу (майже всієї нації), яка боронилася від нової влади, то тут будь-які спроби зрозуміти суспільні процеси через призму “конкретно-історичного підходу” забуваються (чи відкидаються) й у нагоді стають “абстрактні кліше теорії держави і права”. Збройні виступи проти гетьманату це апріорі “різновид політичного і кримінального бандитизму” [151, 142].

Подібна “асиметрія” практикується, як гадається, не через нехтування елементарною науковою логікою, дослідницькою коректністю, а зі свідомого рорахунку – будь-що виправдати певну політичну позицію. Тому О. Тимошук понад усе прагне “зрозуміти позиції захисників закону (тобто гетьманців – В.С.), який, незважаючи на дискусійність про легітимність законодавця, відновив знехтувані права приватного власника”!

Так ось, врешті, для чого слід було здійснювати державний переворот, ліквідувати республікансько-демократичний лад, відмінити Конституцію, забороняти скликання Українських Установчих зборів, селянського і робітничого з’їздів, форумів провідних національних партій (УПСР і УСДРП), здійснювати ще безліч антидемократичних кроків – щоб захистити права приватного власника. Природно, під останнім розуміються лише поміщицько-капіталістичні елементи (як відомо, у більшості – на Україні – неукраїнські). Що ж до власності, скажімо, селян, то тут знову інша мірка – нею можна розпорядитися по праву сили (“карний тиск на селянство” [151, 144]) на користь німецьких і австрійських зайд – і це не буде порушенням нічийих прав, буде торжеством того ж закону – звісно, закону гетьманського – за природною логікою, антинародною і антинаціональною.

Однак, навіть визнаючи дискусійною кваліфікацію бандитських повстанських загонів, якими вкрилася практично вся Україна, автор намагається довести правомірною терористичну за своєю суттю діяльність охоронних структур гетьманату. Адже вони захищали “законослухняних громадян” (цензову абсолютну меншість населення України).

Черговим виявом асиметрії – уже з певним національним наголосом – є спроба О. Тимощука видати масову стихійну боротьбу українського селянства проти гетьманату і окупантів результатом, передусім, злочинних дій Радянської Росії, РКП(б) [151, 148-150, 156-161]. Навіть “анархо-комуніст” Н. Махно був “засланий” в Україну В. Леніним і Я. Свердловим із завданням здійснення терористичної діяльності, розгортання антигетьманського повстання [151, 148, 414].

А тому режим мав “досить підстав для застосування примусових заходів до комуністичних підпільників (до їх числа слідом за гетьманською адміністрацією О. Тимошук відносить усі ліві політичні сили, у тому числі й українські як “екстремістські” [151, 156] – В.С.). Їхня діяльність складала реальну загрозу життя не лише гетьманським урядовцям, а й значній частині населення України” [151, 150]. Зовсім не дивно, що “головний сенс гетьманських реформ у галузі юстиції полягав у налагодженні традиційної російської моделі судоустрою (мова про царське судочинство – В.С.), дійова субординаційна вертикаль якої з державним самовизначенням України була порушена. Для цього, на думку П. Скоропадського та його найближчих юридичних радників (а такими, як відомо, були здебільшого старі імперські чиновники – В.С.), десятиріччями апробовану російську схему влаштування центрального апарату юстиції необхідно було перенести із Петербурга до Києва і поширити його керівні повноваження на ті територіальні судові осередки, що залишилися в Україні” [151, 341].

Що ж, з погляду монархічних переконань і орієнтацій П. Скоропадського, все логічно, навіть закономірно. І якщо виявити елементарну послідовність, то доведеться визнати, що весь режим гетьманату (це, принаймні, переконливо засвідчує досліджуваний О. Тимощуком сегмент життєдіяльності системи) був за глибинною суттю антиреволюційним, антидемократичним, абсолютистським. І ніякими штатами не

прикрити його непривабливої дійсності (до речі, автор не може скрити, що й “німецькі військові суди були далекими від демократичних здобутків європейського та північноамериканського судочинства того часу” [151, 341]. Мова вже не йде про каральні військові заходи, військово-польові суди, страти без слідства і суду тощо.

Природно, що політико-правова модель гетьманату, як історичний анахронізм і антипод справжнього національного інтересу не мала скільки-небудь обнадійливих перспектив, була приречена на неминучу поразку. Проти цього не може нічого заперечити й О. Тимошук: “...Відповідь на запитання про причини краху Української Держави 1918 р. доцільно шукати не в стратегічних і тактичних прорахунках внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядових кабінетів, а пов’язувати її із загальною поразкою в цей час у світі консервативної моделі держави влади” [151, 420].

Однак, як не дивно, науковець вважає, що на той час республіканські форми державного правління просто не виявили на досвіді своїх негативних якостей, не стали панацеєю від усіх соціальних хвороб, а П. Скоропадський зі своїми однопумцями з’явився на українській державній арені передчасно [151, 421]. “Гетьманат як форма правління, федерація з небільшовицькою Росією як державний устрій, авторитаризм як політичний режим виявилися в остаточному підсумку нежиттєздатними”, – наголошує О. Тимошук [151, 3] і тут же намагається знайти пояснення очевидного історичного результату передусім у зовнішніх щодо системи чинниках.

На цьому фоні виваженішою конструктивнішою виглядає позиція О. Реєнта, який присвятив П. Скоропадському спеціальну монографію у серії “Особистість і доба” [118]. Власне, лєвова її частка, мабуть, обґрунтована, присвячена подіям, пов’язаним із гетьмануванням П. Скоропадського. Часто сюжети набувають навіть не суто біографічного, а значно ширшого характеру: мова йде про процеси, у центрі яких перебував і вирішальною мірою впливав на які гетьман. І тут автор уникає необґрунтованих перебільшень, абсолютизацій, у порівнянні з іншими начебто “приземляє” свого героя. Насправді він знаходить рівнодіючу між крайнощами і, враховуючи різні точки зору, намагається відтворити реальну

картину 1918 р.: розкрити “пружини”, які “виштовхнули” П. Скоропадського на політичний Олімп, схилиючись при цьому до скептичної оцінки Української народної громади, намагаючись зрозуміти особисті мотивації поведінки гетьмана [118, 64, 68 та ін], оцінити його персональний внесок у вироблення і здійснення політичного курсу Української Держави.

Всебічно проаналізувавши всі найважливіші зрізи функціонування гетьманської системи (органів влади, судової системи, внутрішньої і зовнішньої політики, духовно-культурного сегменту), О. Реєнт об’єктивно підкреслює позитивні моменти, водночас звертає увагу на негативи будівництва і розвитку Української Держави, політичні прорахунки, показує, як практично у кожній сфері життя накопичувалися передумови її невідворотного краху. Зрештою закономірний фінал гетьманату, на думку автора, був детермінований всім ходом подій, а Грамота про федерацію з Росією була тактичним маневром у фарс-мажорних обставинах, стала катализатором (а не головною причиною) повстання [118, 235].

На жаль, складаючи історичне мозаїчне панно, О. Реєнт у низці моментів некритично поставився до деяких мемуарних свідчень, приміром, Н. Суровцевої. Зокрема, всупереч її твердженням, В. Винниченко ніяк не міг проводити 30 квітня 1918 р. засідання політичних партій на київській приватній квартирі [118, 77], оскільки перебував на хуторі Княжа Гора неподалік Канева і про переворот дізнався значно пізніше, взагалі ніякої участі в політичних подіях з кінця січня 1918 р. до арешту гетьманською вартою і наступного швидкого звільнення на початку липня 1918 р. не мав.

Не можна погодитися з істориком і в тому, що “грамота про федерацію з Росією ніяких практичних та юридичних наслідків не мала, залишаючись декларацією намірів”, що “цей політичний козир гетьманська влада вжила суто для внутрішнього користування” [118, 236]. Ця теза посилено відстоюється тими, хто намагається всіляко применшити ефект від одного з відчайдушних, водночас цілком закономірних кроків П. Скоропадського. Насправді, практична безрезультатність згаданого задуму була зумовлена зовсім не тим, що гетьманська адміністрація не доклала зусиль до реалізації документа. Особливу активність тут, природно,

виявляв Г. Афанасьєв – міністр закордонних справ, відомий антантофіл, який 14 листопада 1918 р. змінив на посаді міністра закордонних справ “германофіла” Д. Дорошенка.

Уже 16 листопада Г. Афанасьєв у телеграмі головнокомандуючому Добровольчої армії генералу А. Денікіну повідомив, що “українські сили в порозумінні з Доном і паралельно з Добровольчою армією направляються на боротьбу з більшовиками і на відновлення єдності Росії” [172, 2]. Наступного дня від А. Денікіна надійшла відповідь, в якій зазначалося: “Оскільки Україна стала на шлях російської державності, вважається необхідним досягти згоди з питань єдиного фронту, єдиного командування – для боротьби з більшовиками і єдиного російського представництва на міжнародному конгресі” [172, 6-7].

На черговому засіданні Ради Міністрів того ж 16 листопада 1918 р. Г. Афанасьєв повідомив присутніх про “намір урядів усіх новостворених у Росії держав зібратися на конгрес у Києві”. Уряд доручив міністру закордонних справ “з’ясувати всі необхідні для скликання такого конгреса дані, а також програму конгреса” і увійти з цього питання “у зносини з представниками всіх зацікавлених держав” [171, 49 зв].

20 листопада Г. Афанасьєв звернувся з відповідною телеграмою до командування Добровольчої армії, урядів Дону, Кубані, Тереку та Грузії, запропонувавши обговорити в Києві “загальний єдиний план боротьби з більшовизмом, як на зовнішніх кордонах, так і всередині держав і областей”, та спільну позицію на міжнародній мирній конференції щодо “запровадження порядку в окремих частинах Росії” [172, 8]. 2 грудня 1918 р. міністр закордонних справ Української Держави повторив своє звернення, визначивши днем проведення конгресу 18 грудня [172, 11].

Одночасно з цими кроками міністр закордонних справ Г. Афанасьєв повідомив країни Антанти про склад нового уряду та його мету – відновлення єдиної Росії на федеративних засадах, зі збереженням за Україною всіх правових гарантій її державної й національно-культурної самобутності і, головним чином, зі збереженням і зміцненням державного впропорядку в Україні [28].

Колишній посол Російської Республіки Василь Маклаков, зі свого боку, інформував міністра закордонних справ Фран-

ції Стефана Пішона, що реорганізація українського гетьманського уряду створює реальне підґрунтя для співробітництва. Тому Ясська конференція за участю представників держав Антанти та російських антибільшовицьких сил, що відбулася 16–23 листопада 1918 р., запропонувала Києву дотримуватися порядку, спокою і чекати приходу з Півдня військ Антанти, а зброю застосовувати лише проти більшовицьких повстанців.

Проте військові успіхи Директорії звели нанівець усі спроби Г.Афанасьєва врятувати гетьманат шляхом отримання допомоги від Антанти та білої Росії. (Далі буде)

Література

1. Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. – К., 1997.
2. Білокін С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1988. – 21 липня.
3. Білян Л.Я. Історіографія Української революції 1917 – початок 1918 рр. Дисертація... к.і.н. – Львів, 2001.
4. Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность. Февраль 1917 – июль 1918). Сб. документов и материалов. – К., 1990.
5. Бош Е.Б. Год борьбы. 2-е изд. С приложением биографических писем автора. – К., 1990.
6. Брик О. Тернистый шлях українського уряду (1918–1921). – Вінніпег, 1969.
7. Будівля державності можлива лише на фундаменті злагоди та порозуміння. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. – Львів. 1 листопада 1998 року // Урядовий кур'єр. – 1998. – 3 листопада.
8. В 30-річчя самостійності й соборності. – Б. м., б.р. .
9. Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992.
10. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х т. Львів. 1998. Т. 1. – 524 с.; Т. 2. .
11. Верстюк В.Ф. Українська революція // Історія України: нове бачення. – У 2-х т. – Т. 2. – К., 1966. ; Історія України. – К., 1997.; Там само. – К., 2000.; Вид. 3-е доп. й перероблене.
12. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навчальний посібник. –К., 1997.
13. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). К., 1990. – Ч.І., ч.ІІ., Ч.ІІІ. ; Паралельно деякі сюжети з тритомника у 1990 і 1991 рр. були надруковані у журналах “Наука і суспільство” та “Дніпро”.

14. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991.
15. Винниченко В. Краса і сила. Повісті та оповідання. – К., 1989.
16. Винниченко В. Сонячна машина – К., 1989
17. Винниченко В. Щоденник // Київ. – 1990. – № 9. – С.91-125; № 10. – С.96-110; № 11 – С.85-106; Дружба народів. - № 12. .
18. Винниченко В. Вибрані п'єси. – К., 1991.
19. Відновлення Української держави 1918 року. – Детройт, 1979.
20. Відомості Верховної Ради України. – 1997. - № 19.
21. Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990.
22. Волковинський В.Н. Махно і его крах. – М., 1991 .
23. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 г.: Протоколы. – К., 1991.
24. Выдрин Д.И. Неостребованные идеи или об истоках отечественной политологии. – К., 1992.
25. Галенко О.І., Яневський Д.Б. Перший уряд демократичної України. – К., 1992.
26. Геращенко Т.С. Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність. – С. 119-158.
27. Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. – К., 1998. – 241 с.; Те ж саме // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 5. – К., 1999.
28. Голос Києва. – 1918. – 17(4) ноября.
29. Голос України. – 1992. – 16 квітня.
30. Горелов М. “Класократична” версія. // Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. – К., 1996.
31. Горелов М. Предтеча незалежної України // Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. – К., 1994.
32. Грищенко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (грудень 1917 – початок 1919 р.). – К., 1993.
33. Грищенко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: Рік 1920-й. – К., 1997
34. Грищенко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. – К., 1996.
35. Грищенко А.П. Українські робітники на шляху творення національної держави: Хроніка роботи I-го Всеукраїнського робітничого з'їзду 11–14 (24–27) липня 1917 року. – К., 1992.
36. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991;
37. Грушевський М. Глюстрована історія України. – К., 1991.
38. Грушевський М. Метеор. – Літературно-науковий вісник.. –1919.– Кн. 2.
39. Грушевський М. На порозі Нової України. – К., 1991.
40. Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992.
41. Грушевський М. Наші завдання // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992.

42. *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу. – К., 1991.
43. *Грушевський М.* Роковини, 20/17 падолиста 1917 // Літературно-науковий вісник. К., 1918. – Кн. 10/11.
44. *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988 – № 9.; № 10.; № 11.; № 12..
45. *Грушевський М.* Україна окремішна. – Літературно-науковий вісник.. – 1919. – Кн. 1. (Дзвін. – 1991. – № 4.
46. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991
47. *Деникин А.И.* Поход на Москву (“Почерки русской смуты”) – К., 1990.
48. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. – С. 397-420;
49. Дисертації по проблемах Української революції, захищені в Україні протягом 1991–2001 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002.
50. *Донцов Д.* За яку революцію. – Торонто, 1957. ;
51. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918) // Український історичний журнал. 1992. – № 6.; ! 7-8;; № 9.; № 12.; 1993. – № 1.; № 2-3.; № 4-6.; № 7-8..
52. *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Львів. – 1991. .; Те ж саме. – К., 1992. – Т.1. .; Т.2. .
53. Енциклопедія українознавства. – Т.2. – Мюнхен, 1949.;Т. 9. – Марсель – Париж, 1981.
54. *Жулинський М.* Володимир Винниченко (1880–1951) // Література України. – 1989. – 30 листопада;
55. *Жулинський М.* Художник, распятый на хресте политики. Судьба Владимира Винниченка // Дружба народов. – 1989. – № 12.
56. *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997.
57. *Збаразький С.* Крути: у 40-річчя великого чину 29-го січня 1918 – 29 січня 1958. – Мюнхен – Нью-Йорк, б. р.
58. *Іваник В.* Симон Петлюра – Президент України, 1879-1952. – Дрогобич, 1991. – 265 с.; 1993
59. Ідеї і люди визвольних змагань. 1917-1923. – Нью-Йорк, 1968
60. *Клименко В.* Українська гетьманська держава 1918 року: місце в українській революції // Нова політика, 1996, № 4.
61. *Климчик О.* “Я повернусь” // Симон Петлюра. Статті.
62. Комуністична партія України: з’їзди і конференції. – К., 1991.
63. *Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б.* Українська революція: збутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). Навчальний посібник. – К., 1998.
64. *Кондуфор Ю.Ю.* Великий Жовтень і доля інтелігенції (1917–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1989. – № 12.
65. *Кондуфор Ю.Ю.* Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи // Український історичний журнал. – 1990. – № 11.
66. Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – К., 1992.

67. *Копиленко О.Л.* “Сто днів” Центральної Ради. – К., 1992.
68. *Копиленко О.Л.* “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991.
69. *Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.* Держава і право України. 1917–1920. Навчальний посібник. – К., 1997. – 208 с.;
70. *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України: курс лекцій. – Чернівці, 1999.
71. *Ксенко П.* Чи був Михайло Грушевський президентом України? (від історії національних катастроф до катастрофи національної історії). – К., 2003.
72. *Кульчицький С.* Форма і зміст радянської національної державності // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – К., 1997.
73. *Курас І.Ф.* Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. – К., 1978.
74. *Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф.* Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 1999. – Вип. 7.
75. *Кучма Л.* До читачів журналу // Пам’ять століть. – 1998. – № 1.
76. *Левенець Ю., Гошуляк І.* Українська революція: здобутки і проблеми дослідження // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? – К., 2002.
77. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // *В’ячеслав Липинський.* Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 6. – Кн. 1. – Київ – Філадельфія – 1995.
78. *Липинський В.* Листування. – Т.1 (А-Ж). – К. – Філадельфія, 2003.
79. *Липинський В.* Студії. Т.1. В’ячеслав Липинський. Історико-політична спадщина і сучасна Україна. – Київ, Філадельфія, 1994.
80. *Лисяк-Рудницький І.* В’ячеслав Липинський; В’ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель; Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу та ін. // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. Т.2. – К., 1994.
81. *Лисяк-Рудницький І.* Роль України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2-х т. Т. 1. – К., 1994.
82. *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники; Українська революція з перспективи сорокаліття; Вклад Галичини в українські визвольні змагання // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2-х т. – Т. 2.
83. Літературна Україна. – 1998. – 29 січня.
84. *Лозицький В.* Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У // Літературна Україна. – 1989. – 24 серпня;
85. *Лозицький В.* Не сприйнявши нових реалій. Сторінки політичної біографії В.К. Винниченка // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 12.

86. *Лукінов Ю.* Третій Президент. – К., 1996.
87. Маршрутами історії. – К., 1990.
88. *Махно Н.* Воспоминания, материалы и документы. К., 1991.
89. *Махно Н.* Воспоминания. К., 1991. – Кн. 1. – 211 с. – Кн. 2. – 162 с.; Кн. 3.
90. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. – Київ – Нью-Йорк – Філадельфія, 1999.
91. *Мироненко М.* Українська національна революція. – Мюнхен, 1951.
92. *Мироненко О.М.* Витоки українського революційного конституціоналізму. 1917–1920 рр.: теоретико-методологічний аспект. – К., 2002.
93. *Мироненко О.М.* Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995.
94. Михайло Грушевський. – К., 1996.
95. *Мірчук П.* Українсько-московська війна (1917–1919). – Торонто, 1957.
96. *Млиновецький Р.* Назв. праця. – С. 8 (посилання робляться на львівське видання, автентичне з канадським).
97. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (“Про що історія мовчить”). – Львів, 1994.
98. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що “історія мовчить”). Друге видання, переглянуте і значно доповнене. Торонто, 1970.
99. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що “історія мовчить”). Т. 2. Друге видання переглянуте і значно доповнене. Б. М., 1973.
100. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993.
101. Нова рада. – 1918. – 22 березня.
102. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945. – К., 1993.
103. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. – К., 1977.
104. *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995.
105. *Павло Скоропадський.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995.
106. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы. – К., 1988.
107. “Передусім признання нашої незалежності”. Невідомий лист М. Грушевського // Літературна Україна. – 1996. – 9 вересня.
108. *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. – К., 1994
109. *Петлюра С.* Московська воша: Оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними треба робити. – Париж, 1966.

110. *Петлюра С.* Народе український. Вибрані статті, листи, документи. – Харків, 1992
111. *Петлюра С.* Статті. – К., 1993.
112. *Петлюра С.В.* Статті, листи, документи. В 2-х т. Нью-Йорк, 1956. – Т. 1.; Т. 2
113. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Мюнхен, 1976 (репринтне відтворення. – К., 1992).
114. Про минуле заради майбутнього. – К., 1989.
115. *Проданюк Ф.М.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1919 року). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1997.
116. *Прохода В.* Симон Петлюра. – Новий Ульм. 1968.
117. *Радченко Л.О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. – Харків, 1996.
118. *Реєнт О.* Павло Скоропадський. – К., 2003.
119. *Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання (поч. ХХ ст. – 1921 рік). Події на східних теренах національної території // *Реєнт О.П.* У робітних історичної науки. – К., 1999.
120. *Реєнт О.П., Симоненко Р.Г.* Українсько-російські переговори в Москві (січень – лютий 1919 р.). Збірник документів. К., 1996.
121. *Реєнт О.П.* Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994.
122. *Реєнт О.П.* Робітництво України і Центральна Рада. – К., 1993.
123. *Рецензії В.Т.Сарбея* (Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 145-149); *Б.І.Андрусишина* (Там само). – 2000. – № 3. – С. 137-143; *В.П.Воловика і П.С.Григорчука* (Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія). – Вінниця, 2000. – С. 274-278 та ін.; *Калінець Ю.* Українська революція як складний феномен // Віче. – 1998. – № 10. – С. 157-159; *Його ж.* Феномен Української революції // Там само. – 1999. – № 6. – С. 156-159.
124. *Романчик О.* Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. – К., 1990
125. *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання. 1917–1921 рр. – К., 1999.
126. Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль. – 1991.
127. *Сарбей В.* Як нам ставитися до М. Грушевського // Радянська Україна. – 1988. – 27 серпня;
128. Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали. – К., 1996.
129. Симон Петлюра. Державний муж. – Нью-Йорк 1957.
130. *Скоропадський П.* Спомини. – К., 1992.
131. *Скрипник М.О.* Вибрані твори. – К., 1991.
132. Слово Президента України достойного Леоніда Кравчука

24 серпня 1992 року в Маріїнському палаці // Державний Центр Української Народної Республіки в екзіні. Статті і матеріали. – Філадельфія – Київ – Вашингтон. – К., 1993.

133. *Солдатенко В.Ф.* Вступ. Історіографічні нотатки // Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.3-66;

134. *Солдатенко В.Ф.* Вступ. Попередні міркування та застереження // Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – С.3-26;

135. *Солдатенко В.Ф.* Вступ. Попередні міркування та застереження. Висновки // Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999. – С.3-26; 405-418;

136. *Солдатенко В.Ф.* Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроби оцінки деяких тенденцій вивчення державотворення в добу революції 1917 – 1920 рр. // Україна: ретроспектива і перспектива. Збірник. – К., 1999. – С. 62-67;

137. *Солдатенко В.Ф.* Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроба оцінки вивчення процесу державотворення в добу революції 1917 – 1920 рр.) // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матеріали між нар. наук. конф. 15–16 грудня 1998. – К., 1998. – С. 17-24;

138. *Солдатенко В.Ф.* До питання про початок громадянської війни на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С.16-26;

139. *Солдатенко В.Ф.* Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну // Події і особистості революційної доби. К., 2003. – С. 205-250;

140. *Солдатенко В.Ф.* Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну в 1920 р. // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 14-24, № 2. – С. 14-22, № 3. – С. 21-30.

141. *Солдатенко В.Ф.* Стан історіографічної розробки та актуальні завдання дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С.68-85; № 2. – С. 27-48;

142. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 24-25, 135;

143. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999.

144. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Концепція та історіографія. К., 1997.

145. *Солдатенко В.Ф.* Чотири кроки у безвихідь (Центральна Рада та її універсали) // Радянська Україна. – 1990. – 19, 20 січня;

146. *Солдатенко В.Ф.* У пошуках коріння сучасної української державності // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах. Зб. наукових праць у 2-х ч. – Ч. 1. – К., 1999. – С. 26-32.

147. *Старух О.В.* Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція 1917 – початок 1918 рр. – С. 65-118;

148. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. – Торонто. Т. 1. – 1962. – 272 с.; Т. 2. – 1963. – 248 с.; Т. 3. – 1963. – 276 с.; Т. 4. – 1964.
149. *Субтельний О.* Україна: Історія // Український історичний журнал. – К., 1991. – № 4. – С. 124-137; 1 6. – С. 102-112; 1 7. – С. 113-124.
150. *Субтельний О.* Україна: Історія. – К., 1991 – 512 с.; 1992 – 512 с.; 1993 – 720 с.; 1994
151. *Тимошук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918). – Харків, 2000.
152. *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. Ч. 1. 10 клас. – К., 1994.
153. *Турченко Ф.Г., Кривоший Г.Ф.* Магістралі й глухі кути Української революції //Українська революція 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. – С. 27.
154. *Тютюнник Ю.* З поляками проти України. – К., 1991
155. У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня 1918. – Торонто, 1978. – 183 с.
156. Українська державність: історія і сучасність. Матеріали науково конференції. Січень 1993 р. – К., 1993..
157. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). Науково-бібліографічне видання. – К., 2001.
158. Українська революція. Документи 1919–1921 рр. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
159. Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. Проблеми, пошуки, узагальнення. Збірник наукових статей. Запоріжжя, 1985.
160. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – 591 с.; Т. 2. – 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997.;
161. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003.
162. Учасникам міжнародної конференції “Центральна Рада та український державотворчий процес” // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.). Ч. 1. – К., 1991. – С. 6-7.
163. *Феденко П.* Влада Павла Скоропадського (п’ятдесяті роковини перевороту в Україні). – Лондон – Мюнхен, 1968
164. *Федченко П.* Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В.Винниченка // Київ. – 1987. - № 12. – С. 49-59;
165. *Фещенко-Чопівський І.А.* Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992.
166. *Хміль І.В.* Перший Всеукраїнський селянський з’їзд (28 травня – 2 червня 1917 року). – К., 1992.
167. *Хміль І.В.* Український національний конгрес – з’їзд 6-8 квітня 1917 року. – К., 1994.

168. *Хміль І.С.* Петлюра і петлюрівщина // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С.107-119;
169. *Хміль І.С.* Політична діяльність В. Винниченка // Український історичний журнал. – 1989. – № 7. – С.82-91;
170. *Хміль І.С.* Політичні метаморфози Симона Петлюри // Україна. – 1991. - № 4. – С.18-20;
171. ЦДАВО України – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк. 49 зв.
172. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк.2.
173. *Шусь О.* Всеукраїнські військові з'їзди. – К., 1992.
174. *Яневський Д.* Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (грудень–листопад 1917 р.). – К., 1990.
175. *Яневський Д.Б.* Маловідомі Конституційні акти України 1917–1920 рр. – К., 1991.

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 РР.) У НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (Продовження. Початок – №1)

Зручним способом самоствердження для певного кола авторів стала експлуатація імені С. Петлюри. Частково міфологізована, частково сумнівна й скандальна слава Голови Директорії й Головного Отамана Військ УНР часом сприймалися і використовувались як надійний захисний щит від природних претензій до примітивізму, поверховості, декларативності публікацій, центральним героєм яких був С. Петлюра. Більше того, їх автори справедливі сумніви, критичні міркування будь-які заклики до виваженості, науковості, принциповості досліджень неодмінно переводились у площину політичних звинувачень відповідальних істориків у антипатріотизмі, відсутності державницьких почуттів і т. ін.

Причому певний час (десь першу половину 90-х рр.) на відстоювання подібних позицій направлявся переважно юнацький ентузіазм малодосвідчених фахівців, що робили свої перші кроки в науку. Поширення набули, зокрема “конкурси петлюрознавців” із гучними публічними заохоченнями, широкою публікацією витворів тих, хто прилучався до літератури, найменованої “петлюріаною” [1].

Не забарилися з передруком і поширенням в Україні діаспорних публікацій, у яких С. Петлюрі віддавалась пальма першості серед інших політичних діячів Української революції. Проводилися численні публічні акції, (конференції, “круглі столи”, наукові читання й т. ін), де ім’я Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР дедалі частіше звучало серед найвидатніших представників української еліти всіх часів.

Оптимізації досліджень про діяльність С. Петлюри в добу революції могли б дієво посприяти численні документи, віднайдені і опубліковані В. Сергійчиком у вітчизняних та зарубіжних (російських і польських) архівах [2]. Вони органічно доповнили два томи, що значно раніше побачили світ за кордоном [3]. Добра половина за обсягом видання датовані 1917–1920 рр., а в решті (1921–1923 рр.) зустрічається чи-

мало сюжетів, дотичних до проблем попереднього періоду, пов'язаних із ним.

Можливо, не з усім, написаним у передмові до видання, яка має назву “Великий державник України” можна погодитись. Так, з перших же рядків розвідки відомий історик висловлює різні закиди владі, яка не визначилася у своєму ставленні до С. Петлюри “боїться згадувати його ім'я, не кажучи вже про гідне відзначення пам'яті ...”.

Ще категоричніше В. Сергійчик ладен картати тих, хто зважається на критичні зауваження на адресу одного з керівників Української революції. “Користуючись історичним безпам'яństwом вічного нашого вічного нашого чиновництва, – наголошує він, – вороги української державності продовжують знеславлювати світлий образ Голови Директорії та Головного Отамана військ Української Народної Республіки” [3, 5]. Гадається, що не слід поспішати зараховувати до числа “ворогів української держави”, зокрема, тих вчених, які прагнуть об'єктивних оцінок діяльності С. Петлюри. А “світлий образ” останнього зовсім не варто штучно додатково освітлювати такими, приміром, твердженнями, нібито ім'я С. Петлюри “уособлює українців-самостійників національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років” [3, 5]. Справа в тому, що до початку 1918 р. С. Петлюра не займав самостійницьких позицій, що, до речі, підтверджують і документи тома [3, 23]. І така, на перший погляд, незначна неточність в умовах перманентної дискусії навколо імені С. Петлюри здатна породжувати підозру, чи не робиться те свідомо, щоб у будь-який спосіб домогтися звеличення діяча, який можливо того й не вартий (навіщо інакше вдаватись до відходу від істини?) Однак в цілому передмова виважено представляє зібрані в книзі матеріали, а самі вони краще за все інше дозволяють об'єктивніше пізнати С. Петлюру, його революційну діяльність.

На жаль, доводиться констатувати, що одержаною можливістю далеко не сповна скористалися історики, які обрали за краще зробити свій внесок у з'ясування неоднозначної у руслі вже позначених у першій половині 90-х рр. тенденцій. І хоча серед тих, хто присвятив себе “петлюріані”, було чимало й зрілих за віком людей, які змогли здійснити низку солідних за обсягом, зовнішньою атрибутикою (товстелезні – на сотні

сторінок, коштовне поліграфічне виконання тощо) видань, останні лише зайвий раз продемонстрували відсутність політичного прогресу, підкреслили невідповідність форми і змісту випущених книг. Можливо, найнаочніше це доводять праці С. Литвина [4].

Одне із завдань, які вони виконують – всемірне звеличення С. Петлюри, “захист” його імені від будь-яких критичних зауваг. Втім автор замахується і на “зверхзавдання” – поставити свого героя над усіма іншими видатними діячами Української революції.

Вже у вступі С.Литвин без тіні сумніву заявляє: “Майже вшухли дискусії стосовно М. Грушевського (це зовсім не так – В.С.). Подеколи не зовсім заслужено, на думку автора, винищився над сучасниками В. Винниченко – політик (чому б не додати до зловтішних атак численних заздрісників на справжній талант ще одну “оригінальну” “думку автора”? – В.С.).

І хоча, як мовиться, Бог любить трійцю (те, що подібна лексика, м’яко говорячи, дисонує з науковою мовою, автора, вочевидь, зовсім не бентежить – В. С.), місце третього (а може першого ? !), (промовисте поєднання знаків пунктуації належить “гострому перу” С. Литвина – В.С.), – залишається майже порожнім” [5, 13].

Так, без зайвого клопоту “майже” розчистивши місце на вищій сходинці історичного п’єдесталу, автор без затримки заходився підсаджувати на нього С. Петлюру. А оскільки, очевидно, далеко не всі у вітчизняній науці готові були допомагати в реалізації такого задуму, навряд чи взагалі могли погодитись із ними, С. Литвин з таким же ентузіазмом кинувся “розчищати історіографічні завали”. Де не вистачало наукових аргументів, у бій без вагань вводилась “важка артилерія” – звинувачення прибічників відмінних точок зору в не спокутних ідейно-політичних гріхах. “Що стосується окремих сучасних українських істориків, – металево натискає С. Литвин, то, незважаючи на помітний прогрес у об’єктивному висвітленні Петлюри, нерідко їхні дослідження базуються на старих догмах радянської історіографії, і далі тиражуючи різко негативні оцінки його діяльності. Спостерігається стійка тенденція до збереження комуністичних стереотипів на зразок “Петлюра – диктатор”, “Петлюра – погромник” і т. ін.

Серед них слід назвати І. Хміля, Д. Табачника, В. Солдатенка, Ю. Павленка та Ю. Храмова тощо. Зокрема В. Солдатенко у монографії “Українська революція”, широко цитуючи тексти В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи, акцентує увагу переважно на прорахунках і помилках Петлюри, що порушує баланс між об’єктивністю і суб’єктивізмом. Дослідник мало послуговується новими документами, до певної міри, уникаючи їх. А між тим, останнім часом з’явилися більш повні, уточнені дослідження, які вносять суттєві корективи у завчені постулати. Імовірно авторові не вдалося утриматись від явних симпатій до про радянського трактування розвитку української революції, від простої констатації невдач без наведення об’єктивних факторів, що спричинили ці невдачі. На сучасному стані розвитку історіографії та рушення джерельної бази про С. Петлюру некритичне використання заялжених цитат, введених у науковий обіг радянською історичною наукою, звужує діапазон знань про складні періоди української історії” [5, 31-32].

Варто зауважити, що процитоване – зовсім не прикрий невдалий виняток. То швидше загальний стиль, манера продукування праць С. Литвина. Будь-хто з дослідників знає, що до історіографічних досліджень треба дорости. І людина, яка зважається на них, мусить, по-перше, хоча б більш-менш вивчити якийсь період ґрунтовніше, аніж він представлений у наявних публікаціях, а відтак мати справді власну, виношену, аргументовану точку зору. Це зовсім не значить, що остання обов’язково має не співпадати, чи ж кардинально відрізнятись у якихось, навіть багатьох, позиціях з працями попередників – вони ж також фахівці! До того ж писати просто хронологічно пізніше і за сприятливіших обставин – звісно, мати певні переваги над попередниками. Однак для справжнього науковця згадані чинники зовсім не визначальні. Інакше довелось би дійти висновку, що справжня історична наука починається з приходом у неї кожної нової генерації дослідників.

По-друге, автор історіографічної праці має піднятись, як мінімум, до рівня досліджень, про які він береться судити. Гадається, навіть з моральної точки зору важливо відчувати, тримати дистанцію, яка зумовлюється природною різницею між власним науковим потенціалом та історичними здобут-

ками видатних історичних діячів, рівно як і дійсно цінними (на всі часи і ситуації) працями талановитих вчених, мислителів. Такі з'являються не вельми часто й продовжують справляти благотворний вплив і на сучасне ідейно-політичне, наукове життя, незважаючи на безкінечні спроби їх дезавування та дискредитації явно дрібнішими авторами-ремісниками.

Схоже, в обох визначальних випадках С. Литвина непростото віднести до фахівців, які набули необхідних для історіографів якостей. Повертаючись до наведеного витягу, важко втриматись від того, щоб не відреагувати хоча б на очевидні недолугості.

Покликаючись до Бош, автор насправді явно плутає грішне з праведним. Звинувачуючи “окремих” істориків у тому, що “їхні дослідження базуються на старих догмах радянської історіографії”, конкретно — В. Солдатенка у “явних симпатіях” до “про радянського трактування розвитку української революції” (тобто широких цитуваннях текстів В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи), С. Литвин просто не знає, що радянських трактувань розвитку Української революції ніколи не було, оскільки ніколи не визнавалось самого факту, феномену Української революції. То ж як може бути “прорадянське трактування розвитку української революції”?

Про погане знання С. Литвином історіографічного процесу свідчить і те, що “некритичне використання заялжених цитат, введених у науковий обіг радянською історичною наукою” (мова про названих авторів та ще М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Лозинського) — це щось від лукавого. Оскільки праці усіх згаданих особистостей знаходились у спецфондах. І якщо й щось цитувалось у дуже обмежених обсягах, то це був В. Винниченко без конкретних посилань на сторінки його творів.

Загадкою залишається те, як будь-яке (критичне, чи некритичне) введення до наукового обігу інформації взагалі може “звужувати” “діапазон знань про складні періоди української історії”. Як неможливо збагнути, що в науці може бути “баланс між об'єктивністю і суб'єктивізмом”, який В. Солдатенко “порушує”, оскільки “акцентує увагу переважно на прорахунках і помилках Петлюри” “без наведення об'єктивних факторів, що спричинили невдачі”.

Ті, хто не поділяє поглядів С. Литвина на С. Петлюру і В. Винниченка багаторазово звинувачуються у незнанні, чи ігноруванні джерельної бази, яка буцімто істотно розширилася останнім часом. Жодного ж випадку використання нових документів принципового характеру у книгах автора виявити не вдалося. А тому доводиться констатувати, що то просто голі декларації, демагогічні заклинання, які до науки мало дотичні.

До подібних “операцій” С. Литвин вдається постійно. На що розраховує при тому – невідомо. Невже на дрімучу неосвіченість читачів, примітивізм їх мислення, брак здорового глузду? Інакше, як можна погодитись з автором грубесних томів, який, приміром, намагається вивести С. Петлюру з будь-яких критичних підозр у момент листопадової катастрофи 1919 р. На переконання С. Литвина, його герой у критичний момент виявляв “ясність бачення... ситуації, твердість і рішучість у вжитті необхідних заходів” [5, 328]. А на спростування “поширених тверджень” про “начебто... розгубленість та безвольність” С. Петлюри у цей час, “відсутність його впливу на ситуацію і хід подій” наводиться “низка вольових рішень” – хаотичної кадрової чехарди, планів та наказів про віддачу полякам Кам’янця-Подільського, Проскурова, Шепетівки з тим, щоб “українська армія, зосередившись у районі Старокостянтинів, і, будучи забезпеченою на крилах поляками, могла б реорганізуватися і відпочити” [6, 9].

М’яко говорячи, згадане не лише не внесло переламу у події, а породжувало додаткове нервування. Сумніви у здатності Головного Отамана адекватно оцінювати ситуацію, привело до антипетлюрівського заколоту ряду отаманів. Сам же С. Петлюра упродовж лише одного тижня пройшов шлях від гучно мовних закликів непохитно продовжувати боротьбу регулярним військам, погроз розстрілами карати за непослух (26 листопада 1919 р., Старокостянтинів) “до необхідності переіменити, з огляду на зраду Галицької Армії (зауважимо, що те сталося місяцем раніше – В.С.) методи провадження боротьби з ворогами української державності” (партизанська тактика, Чорторія, 3 грудня 1919 р.).

Старанно обходячи свідчення І. Мазепи, згідно з якими уже 26 і 27 листопада С. Петлюра повідомляв Голову Ради Народних Міністрів УНР про персональне рішення залишити

посади, С.Литвин намагається спростувати твердження Ю.Тютюнника, що Голова Директорії і Головний Отаман “поспішив виїхати до Польщі, щоб не брати на себе відповідальності за рішення, які обов’язково мусіли бути прийняті” [6,24]. Робить це історик, посилаючись на пізніші дані ад’ютанта С.Петлюри О.Доценка, який доводить, буцімто все було навпаки, що всі вмовляли С.Петлюру від’їхати до Варшави, а він чинив спротив аж до офіційного рішення військово-державної наради 3 грудня 1919 р. в Любарі (тут уже, мовляв, нічого не вдієш – “дисципліна є дисципліна...”) [5,330].

Які підстави у С.Литвина для того, щоб сумніватись у свідченнях глави уряду й одного з найвищих військових посадовців, більше – беззастережно спростовувати їх посиленнями на мемуари О.Доценка залишається неясним. Втім, великим рахунком, сподіватись на скільки-небудь логічні мотивації позиції запопадливого адепта С.Петлюри не варто. Арсенал доказовості вичерпується туманними міркуваннями недоладними слово жонглюваннями на кшталт того, що “вимагати від Петлюри” восени 1919 і 1920 рр. “якоїсь надлюдської твердості – означає знову ж іти второваним, старим шляхом радше соціалістичного реалізму, який не допускав нюансів, що не вкладалися у прокрустове ложе заданої схеми, аніж об’єктивної істини” [5, 389]. Полишаючи осторонь весь абсурд подібної “творчості”, спробуємо зрозуміти, де та “об’єктивна істина”, на яку невтомно покликається С.Литвин. Це просто чергове голослівне тенденційне твердження “про волю і незалежність, що не тільки вимагались від Петлюри, але таки були ним виявлені в цей останній місяць боротьби української армії” [5, 389] (кінець жовтня – листопад 1920 р. – В.С.). Насправді ж, з наведених С.Литвиним фактів видно, що паралельно з нереалістичними закличками до однодушної боротьби і дедалі кращим усвідомленням її безнадійності С.Петлюра юридично оформляв своє владарювання в екзині. Останнє для керівника УНР уже в першій половині листопада 1920 р. вималювалось цілком виразно і невідворотно [5, 390-397].

Тенденційність в оцінках особистості С.Петлюри, його діяльності, природно, не сприяє об’єктивному, всебічному

висвітленню значної низки питань, прямо (чи навіть і опосередковано) пов'язаних з позицією, поведінкою Голови Директорії, Головного Отамана військ УНР.

Так, незважаючи на періодичні заклики поставити на серйозну основу вивчення одного із дуже непростих проявів Української революції – отаманщини – особливого прогресу тут не спостерігається. Дехто не визнає самого терміна. Інші по-різному тлумачать сутність явища.

Спроби довести, що отаманщина стала злим фатумом Української Народної Республіки, оскільки зірвала плани будівництва республіки трудового народу, вироблені Головою Директорії В. Винниченком і підтримані провідними національними партіями, Трудовим Конгресом України, замінивши їх домінуванням у реальному житті, в управлінні всіма процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні військового начала аж до його практичної абсолютизації [7], знайшли своїх досить рішучих опонентів.

В полеміці, яка часом набуває досить гострих форм, виявляються різні підходи. Так, С. Литвин, хоч і неодноразово апелює до того, що знайомство з невідомими раніше документами дає йому підстави для нового погляду на проблему (однак, як і в інших випадках, не наводить нічого нового, скаржачись на складності з доступом до одержаних із-за кордону джерел в сучасній Україні [5, 288], переслідує головну мету – відповідальність за отаманщину зняти з С. Петлюри.

Для цього він, по-перше, намагається явище усього суспільнополітичного життя штучно завузити до внутрівійськового, по-друге, звинувачує у тенденційності В. Винниченка, який начебто з ревності, першим розкрив роль С. Петлюри у формуванні отаманщини, по-третє, перекласти провину за бунти проти Петлюри і Директорії на більшовиків (останній чинник настільки гіпертрофується автором, що ставитись до подібних сентенцій всерйоз зовсім не варто).

Однак кілька сторінок, витрачених С. Литвином на описання добре відомих фактів [5, 288-295], не стільки доводять непричетність Головного Отамана до започаткованої і виплеканої ним тенденції, скільки переконують у зворотному. Ті ж дві-три цитати з архівних документів, які наводяться в книзі, свідчать про прагнення С. Петлюри хоча б частково,

якщо не приборкати отаманщину, то продемонструвати, що вища політична влада готова на рішучі дії проти тих, хто користується військовою силою, переходить межі своєї компетенції [5, 289-296].

Наведеними документами, які зовсім не суперечать змістом і характером, давно відомим фактом, С. Литвин ще раз підкреслив, що отаманщина виходила далеко за рамки вузько військового чинника. Автор змушений згодитися врешті і з тим, що С. Петлюрі не вдалося впоратися з отаманщиною [5, 295-296], яка не лише зашкодила військовому будівництву, а й постійно дестабілізувала ситуацію в УНР, зривала її зсередини.

Інший підхід уособлює Р. Коваль – автор, співавтор численних книг-нарисів, укладач документальних збірників про отаманів. Так би мовити, місцевого рівня. З досягненнями, думками, висновками енергійного, пристрасного шукача історичних знань, патріота широкий загал був ознайомлений завдяки циклам передач на українському радіо.

Р. Коваль – автор і співавтор багатьох колективних видань – “Героїзм і трагедія Холодного Яру”, “Кость Блакитний, отаман Степової дивізії”, “Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії”, “Отаман святих і страшних”, “Повернення отаманів Гайдамацького краю”. Вивчаючи події 1917–1921 рр. в Україні, Р. Коваль доходить висновку, що українська або точніше “малоросійська” інтелігенція в особах М. Грушевського та В. Винниченка не виконала покладеної на них долю ролі перед нацією: “Українська інтелігенція перебувала в наркотичному полоні “передової російської культури”. І раз у раз “заганяла у спину національної революції ніж облудної соціалістичної проросійської демагогії”. “Кімнатний теоретик” М. Грушевський “не мав наміру одривати Україну од Росії, а Винниченко виступав проти творення українського війська” [8, 26].

Діячі Центральної Ради гальмували революцію від самого її початку. “Народ хотів проголошення Самостійної України, а Центральна Рада вважала це гасло контрреволюційним і декларувала як найсміливіше своє прагнення автономію у складі Росії.

Народ прагнув війська, а міністри-соціалісти погоджувались на міліцію. Українці на мітингах і вічах кидали виклик

Москві, а Генеральний Секретаріат посилав до Петрограду делегації, щоб узгодити те, що узгодити неможливо... Центральна Рада потонула у безплідних і непотрібних дискусіях із проханням освятити їх державотворчі ініціативи” [8, 27].

Отже, інтелігенція не розуміла настроїв народу, його інтересів, тому не могла бути його провідником та лідером. “Саме тоді, – продовжує Р. Коваль, – відповідальність на себе взяли українські отамани за справи в селі, волості, повіті, столиці...”. Автор переконаний, що “український феномен 1917 р. полягав в тому, що не провід, а так звані темні насправді покозачені маси – виявили пасіонарність, прагли революційної творчості, були творцями революційної дійсності, саме вони будували на руїнах Російської імперії величну українську державність” [9, 30]. “Перелякані писаки” (термін Р. Ковалья) були нездатні на це.

Саме тому “українська державність творилась “знизу”, народом, а не владою навіть всупереч їй” [9, 31] – підводить підсумок своїм логічним ви будовам Р. Коваль.

Найяскравішим проявом величчя та патріотизму українців він вважає отаманію як доказ самоорганізації українців, а це означає здатність до життя. Зародилася отаманщина, на думку історика-аматора, не в 1919 році, до чого схилиються більшість фахівців початку і кінця ХХ століття, а в 1917, під час формування загонів українського вільного козацтва.

Він дає власне визначення суспільно-політичному феномену як бурхливої української стихії – бунтівної, вогненної, нещадної, здатної змести на своєму шляху ворожу стихію іншого народу. Отаманія – невід’ємна риса національного характеру, завдяки якій українці збереглися як нація. А відтак отаманію потрібно було не критикувати, а очолити.

В цілому схвально оцінюючи український повстанський рух та широко захоплюючись його керівниками, автор згадує, що були серед отаманів різні люди, в тому числі самозакохані авантюристи. Але інших – вольових, рішучих, сміливих, справжніх патріотів – було набагато більше. До таких імен і привертає увагу читачів та слухачів Р. Коваль. Серед них М. Григор’єв, Зелений, Кость Блакитний, Гулий-Гуленко, М. Омелянович-Павленко та Ю. Тютюнник. Піддаючи нищівній критиці погляди та особисті якості лідерів Центральної Ради, зокрема М. Грушевського та В. Винниченка, іноді

С. Петлюри, публіцист протиставляє їм постаті отаманів, наділених виключно позитивними рисами. Їх образи яскраві, майже ідеальні. Хоча деякі все-таки мали один недолік: своєчасно не зрозуміли небезпеки більшовизму і тому певний час воювали на боці радянської влади як наприклад М. Григор'єв чи Зелений.

Підтримуючи Р. Ковалю в актуальності зачепленої теми, далеко не у всьому можна погодитись з методами створення галереї історичних портретів отаманів та отаманщини як явища в цілому.

Головний недолік його публікацій полягає в абсолютизації мемуарних джерел, які лежать в основі пошуків. Некритично поставившись до праць, у яких учасники, очевидці різного роду повстанських акцій “заднім числом” підкорегували факти, Р. Коваль відбирає до своїх творів все, що тільки можна витлумачити позитивно і емоційно-захоплено подає це у нарисах. Нерідко при цьому допускається відхід від об'єктивної передачі навіть тієї інформації, яка міститься у спогадах. Так, факти, які, на погляд публіциста, можуть зіпсувати портрет отамана – патріота обходяться, змальовуються. Окрім того, що це веде до деформацій відтворюваних реалій, це ще й вияв ретроспективної несправедливості щодо тих, хто не зміг реалізувати проектів державотворення через розгул отаманської стихії, а також тих, хто безпосередньо постраждав від погромів, якими, як правило, супроводжувалися бойові шляхи й здобутки більшості отаманів.

На жаль, не лише в працях Р. Ковалю можна спостерігати відхід від об'єктивності у поясненнях того негативного явища, як відоме в історії громадянської війни як єврейські погроми.

Здавалось би тут багато що мало стати на свої місця з публікацією В. Сергійчуком спеціального збірника документів [10]. Однак навіть цей плідний історик у тлумаченні реальних фактів і подій [11] обирає, як гадається, не найоптимальніший варіант.

Намагаючись якомога вивести з-під критичних атак провід Української Народної Республіки, або применшити, приглушити його негативні оцінки, В. Сергійчук і ще багато хто із авторів шукають причини достатньо поширених ексцесів де завгодно, в чийй завгодно поведінці, тільки не в

позиціях і поведінці лідерів Української революції. Така висхідна точка відліку. Природно, не всіх переконує і дискусії продовжуються без перспективи швидкого досягнення взаємопорозуміння.

Можливо, для останнього плідним виявився б підхід, за якого від відповідальності за погроми не увільняли жодну (хай найдемократичнішу, найсправедливішу) із влад, на території панування якої сталися погроми. Тобто й денікінська, й радянська, й українська, й анархістська (скажімо – махновська) й григоріївська (природно, у час протистояння іншим центральним владам – як регіонально-отаманська) і інші влади були відповідальними за все, що відбувалося у суспільному житті у масштабах дії їх юрисдикції, тобто й за погроми. Нічого неприродного, алогічного у такому визнанні, як висхідній точці відліку немає. Однак, це створює ту можливо найоб'єктивнішу відправну базу, на якій повинен розгортатися подальший предметний аналіз кожного випадку, ексцесу і т. ін. Саме такий шлях замість пошуку винних у таборі суперників, міг би своєю неупередженістю завоювати визнання якомога ширшого загалу дослідників.

Доводиться констатувати, що майже не знайшли розвитку дослідження ще початку 90-х рр. про анархо-махновський рух [12]. Хоча дотичні до теми публікації час від часу з'являються [13], вони вже не можуть бути визнані за істотне прирощення наукових знань [14], більше є реакцією на повернення в наукове русло публікацій, що грішать міфотворчістю, фальсифікаціями.

Кращому розумінню сутності згаданих, як і багатьох інших складних, суперечливих аспектів революційної доби безсумнівно сприяв би їх розгляд під кутом зору громадянської війни в українському суспільстві. Однак багато дослідників намагаються взагалі відмахуватись від останньої обставини, вважаючи, що криваві військові дії в Україні – то лише вияви зовнішньої агресії (передусім, Радянської Росії), або ж результат спровокованих інонаціональними чинниками (ненациональними партіями зокрема) протиприродних українству акцій. Тому запрошення до дискусій з приводу причин, ініціаторів громадянської війни в Україні, її сутності співвідношення між революцією і громадянською війною [15] тощо виявилися без відгуку.

Взагалі, доводиться визнати, що освоєння воєнного аспекту історії Української революції, досвіду військового будівництва останніми роками здійснювалося нерівно, суперечливо. Незважаючи на те, що саме в цій сфері було зроблено одні з перших у новітній історіографії кроків щодо переосмислення тих стереотипів, які напрацьовувалися і закріплювалися десятиліттями [16], саме тут прогрес виявився пов'язаним із подоланням особливого роду ускладнень. Спроби поглибленого вивчення проблеми і на фактологічному і на теоретично-узагальнюючому рівнях жорстко блокувалися кількома позиціями-висновками, проти яких будь-які аргументи, здавалося, були безсилимими.

Справа в тому, що в хід пускалися всім добре відомі програмні положення українських соціалістичних партій про не потрібність регулярних армій як абсолютне пояснення неспроможності Української революції, національної державності захистити себе, як головну причину поразки всієї української справи. Цю тезу обов'язково доповнювали заяви про те, що більшовики, радянська Росія, навпаки, з імперських міркувань військової чинник беззастережно висували на перше місце, що зрештою і вирішило питання про владу в Україні на їх користь всупереч інтересам української нації. Як незаперечний елемент логічних вибудов “вмонтовувалася” і теза про зневажливе ставлення наймогутнішої на той час військово-політичної сили – Антанти, інших країн Заходу до відродження української нації, її державності, надання для цього належної матеріальної, дипломатичної, врешті фізичної (тобто крупно масштабної військової) допомоги.

Будь-яка апеляція до реальних фактів, мотивацій рішень, розрахунків політичних лідерів революційної доби по суті без обговорень, більше – без будь-якого бажання розбиратися у суті предмета, рішуче й беззастережно відхилялася, відкидалася. А відтак у публікаціях превалювали однобічність, поверховість, заангажованість.

Спробу якщо не змінити ситуацію, то хоча б вплинути на неї було зроблено в монографії про роль військового чинника у боротьбі за політичну владу в Україні за доби Центральної Ради (у вступній частині книги зроблено, мабуть, найгрунтовніший, як на сьогодні історіографічний огляд про-

блеми, а у додатках подано найбільш широку бібліографію дотичних до неї публікацій [17]. Перша реакція наукової громадськості на прагнення зламати усталені підходи, вийти на неупереджені наукові оцінки й узагальнення через предметний, принциповий аналіз реального воєнно-політичного становища в Україні, конкретної розстановки сил, військових потенцій, рівня готовності, боєспроможності відповідних формацій, осягнути логіку дій проводу національно-визвольної боротьби, тощо виявилася позитивною [18].

Гадається, що на такий же підхід чекають й інші періоди історії Української революції. Важливо, зокрема, на суто документальній основі реалістично відтворити та оцінити адміністрацією (дуже обмеженою, як відомо, своїх можливостей окупаційною адміністрацією) щодо створення власних збройних сил.

Усвідомлення і врахування очевидних для всіх природних прагнень фахового генерала сформувати надійний гарант національної державності, про що йдеться у будь-якому творі, зовсім не достатньо, щоб збагнути практично повну нездатність гетьманату протистояти загалом не такому вже й могутньому та організованому повстанському війську Директорії.

Що ж до останнього, тут також слід утримуватися як від ейфорійних перебільшень в оцінках його боєздатності. Конкретних ратних здобутків, так і в непомірному критицизмі (нерідко, навіть, з елементом іронії). Звісно “золоту середину” можна забезпечити ніяк не арифметично, чи геометрично, зарані визначеною постановою, а, знову ж таки, скрупульозним вивченням джерел. Лише ґрунтовний аналіз фактичного матеріалу, глибоке проникнення у мотивацію поведінки широких верств населення, окремих індивідумів, здатність зрозуміти психологічні настрої від макро- до мікрорівня у поєднанні зі знанням тонкощів національного менталітету, глибинних традицій здатні, як гадається, вивести на скільки-небудь задовільне тлумачення таких непростих явищ з мало прогнозованими і нерегламентованими проявами як уже згадані повстанство (партизанщина), отаманщина (отаманія), воєнні заколоти тощо.

Як новітні передруки відомих діаспорних праць, так і публікації сучасних авторів [19], на жаль, мало проясняють

згадані феномени, що й зумовлює акцентувати на них, як перспективних і актуальних, увагу дослідників.

Виняток становить хіба що один із особливих напрямків військового будівництва, силових, охоронних структур взагалі – спеціальних служб доби Української революції [20].

Наочним свідченням значних можливостей у прирощенні наукових знань у зачепленому аспекті досвіду революційної доби стала книга про діяльність Союзу євреїв-воїнів Київської військової округи [21] міжпартійної організації із сильними позиціями і впливом сіоністів. Відповідними виявилися і домінантні підходи до питань про утворення, принципи та характер діяльності єврейських військових формувань, хоча тут виявилися інша лінія, уособлювана соціалістичними партіями єврейства, котрі прагнули діяти в рамках законодавчого поля української влади. Автори прослідкували суперечності, що виникли, зробили спробу об'єктивно оцінити непрості тенденції, які підтверджуються зібраними документальними матеріалами, а вони складають значну частину видання [21, 72-136].

В контексті істотного розширення можливостей для предметних, документальних підтверджуваних суджень і висновків можна безумовно схвально ставитись до публікації окремих архівних справ щодо подій і особистостей, котрі прямо пов'язані з надзвичайно важливими епізодами історичного минулого, навколо яких нагромадилося немало вигадок, спотворень фактів, надто довільних оцінок тощо. Добре почиання тут – книга зі слідчою справою М.А. Муравйова [22].

Спостерігаючи за процесом освоєння історичною наукою конкретних напрямків, аспектів, моментів Української революції, неважко помітити, що і тут більшою або меншою мірою виявляється вплив сучасних ідеологічних тенденцій, політичної кон'юнктури. Як і в працях комплексних, узагальнюючих, в одних випадках відкриваються додаткові можливості для наближення до об'єктивності, до істини, а в інших пошукові зусилля гальмуються, не приводять до істотних зрушень, якісних надбань. На жаль, доводиться констатувати, що 85-річчя Української революції взагалі пройшло без скільки-небудь істотного реагування з боку офіційної влади. На урочистих зборах, присвячених 10-й

річниці Незалежності України Президент України Л. Кучма порівнював поворот, що стався у 1991 р., уже не з революційною добою 1917–1920 рр., як це робив його попередник Л. Кравчук, а із хрещенням Київської Русі [23]. А на III Всесвітньому форумі українців, який проходив у дні ювілею, “значні елементи стихійності у державотворчих процесах перших років незалежності” пояснював давньою національною традицією. “Досить згадати, – сказав Л. Кучма, – наприклад, суперечливі, нескоординовані дії творців Української Народної Республіки чи їхніх опонентів з табору гетьмана Павла Скоропадського. Не кажучи вже про більшовицьких мрійників, які прагнули спочатку все знищити, а вже потім звести під акомпанемент облудних гасел репресивно-ідеократичну державу [24].

В результаті все обмежалося мало масштабними заходами кількох наукових колективів, які останніми роками спеціалізувалися на проблематиці 1917–1920 рр. і були просто зобов’язані те зробити, виходячи лише з власних незначних можливостей.

Мова, зокрема, про конференції, засідання “круглих столів”, проведені Центром українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відділом Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України та відділом етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, матеріали яких частково опубліковані [25].

А відтак взаємозв’язки між історичною наукою і сучасною політикою впродовж усіх років незалежності України (принаймні, про це можна впевнено стверджувати щодо революційної доби) залишалися не органічними, не тісними, не жорсткими, не взаємо детермінували один одного, що врешті, як те може видатися на перший погляд парадоксальним, мало свої неоднозначні наслідки для обох складових суспільного життя.

Відзначаючи здебільшого суперечливість впливу політичної кон’юнктури останніх півтора десятиліть на постановку і зміст досліджень історії наукознавчо-демократичної революції, гадається, є чимало уважати однозначно сприятливою атмосферу для плідного вивчення проблеми української соборності. Починаючи з 1990 р., коли на відзначення річ-

ниці прийняття Акту злуки 22 січня 1919 р. вибудовувався живий ланцюг від Львова до Києва, йшло поступове суспільне усвідомлення важливості здійснених у революційну добу кроків, логічним втіленням якого став президентський указ про встановлення Дня соборності України, який щорічно відзначається 22 січня [26, 4]. Та й напередодні 85-ї річниці початку Української революції, яка виповнювалася в 2002 р., єдина історична подія, до якої зверталася влада як до надихаючого прикладу, був Акт Злуки [27]. Саме в ньому намагались віднайти джерела сучасної злагоди і монолітності суспільства України. На користь сказаного говорить і те, що укази про відзначення Дня соборності на найвищому рівні виходять не лише в ювілейні роки. Відповідно – щорічно – проводяться й різного роду політичні та наукові заходи.

Природно, досвід боротьби за соборність українських земель був однією зі стрижневих тем практично всіх без винятку праць (у тому числі й передруків – репринтних відтворень зарубіжних видань) про революційні події у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті [28].

Звичайно належне місце відводилось проблемі і в узагальнюючих дослідженнях про процеси 1917–1920 рр. на всіх українських теренах [29].

Українська соборність стала однією з провідних комплексних тем відділу етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. З ініціативи та головним чином зусиллями цього колективу науковців було проведено два вельми представницьких і плідних у змістовному відношенні зібрання з наступною публікацією матеріалів [30]. Крім того, було здійснено видання комплексної, наскрізної монографії у двох книгах “Соборність України” [31], яка допомогла рельєфніше відбити досягнення і вади поборницького процесу в добу Української революції на тлі інших історичних періодів. Загалом же, певна абсолютизація набутоків українського соборництва в 1919 р. зумовила й появу спеціального дослідження, покликаного об’єктивно відтворити історичний досвід у його реальній суперечності – зіткненні об’єднавчих (доцепірових) і регіоналістських (відцентрових) тенденцій [32]. При цьому було не лише відтворено ті конкретні негативні прояви, які ускладнили практичне об’єднання УНР і ЗУНР.

Проблема, до якої рано чи пізно мали обов'язково підійти фахівці – історія політичних партій України в 1917–1920 рр. Природно, їх роль була надзвичайною. Саме вони продукували революційні ідеї, формували гасла, організовували політичні акції, ініціювали створення державницьких центрів, забезпечували вироблення і здійснення їх курсів тощо. Однак даному аспекту досвіду дослідники явно не поспішали віддати належне. Хоча в узагальнюючих працях містилися обов'язкові історико-партійні сюжети, а діяльності окремих партій присвячувалися статті, ґрунтовного, монографічного розв'язання проблема не одержувала. Мабуть найперша причина тому – соціалістичний характер більшості тогочасних партій, принаймні – найчисельніших і найвпливовіших, а відтак – небажання пов'язувати досягнення у відродженні нації, державотворенні саме з цими організаціями. Проте спроба “розвести” партії на народницькі і державницькі (відповідно найменувалися і історичні школи) “спрацювали” лише до певної міри, кінцем-кінець виявилися логічно уразливими, неуніверсальними.

Тому, хоч і з певним зволіканням, можливо більше під дією внутрішніх потреб забезпечення цілісності дослідження революційних процесів, довелося взятися за дослідження діяльності Української партії соціалістів-революціонерів [33], а з тим у її порівнянні з Українською соціал-демократичною робітничою партією [34].

Історіографія про діяльність політичних партій України в добу національно-демократичної революції становить основну частину історико-партійних видань, які хронологічно охоплюють перші два з половиною десятиліття ХХ століття [35]. Паралельно з'являються солідні праці про соціалістичні організації на західних теренах України [36], в Криму та Північній Таврії [37].

Природно, що докладаються зусилля до дослідження діяльності партій ліберально-реформістського і консервативного спрямування [38]. Якщо відтворювана діяльність деяких партій у названих творах виходить за межі 1917–1920 рр., лівова частка матеріалів припадає саме на цей період – час апогею їх історичного шляху.

Не обмежуючись вивченням досвіду українських партій, історики, документалісти надали уваги і тим їх політичним

суперникам, які виборювали альтернативні варіанти суспільного розвитку. Зокрема, після певної перерви було поновлено видання корпусу документів Комуністичної партії (більшовиків) України. Вийшли друком протоколи III з'їзду і IV конференції КП(б)У [39], які до того ніколи не друкувалися. З'явився і нарис про утворення та перші кроки Комуністичної партії (більшовиків) України [40]. На відміну від попередніх праць, зроблено спробу співвіднести мотиви, принципи організації КП(б)У з національними інтересами, з тим, як розвивалася Українська революція.

Достатньо інтенсивно публікуються праці, в тому числі й документальні, про єврейські партії та організації в Україні, їх участь у суспільному житті в революційну добу [41].

Природно, що розпочалися і дослідження, присвячені окремим напрямкам діяльності різних партій. Серед інших аспектів порівняно більше з'ясовуються ідеологічні процеси (один з основних моментів докладання партійних зусиль), головним чином через вивчення основного важеля масової агітаційно-пропагандистської діяльності – періодичної преси. Якщо до 1991 р. опрацьовувалася періодика, пов'язана винятково більшовицького і радянського спрямування, яка в мовному відношенні майже вся була російською, в останні роки головна увага була зосереджена на українських виданнях [42]. Спеціального аналізу зазнала, зокрема, військова українська преса і журналістика [43].

У поле історико-бібліографічного аналізу потрапила книжково-видавнича справа революційного часу [44].

В цілому ж вивчення партійної історії в 1917–1920 рр. явно відстає від інших зрізів досліджень періоду, вимагає посилення уваги науковців, зокрема до таких висхідних моментів як принципи і практика партійного будівництва, внутріпартійні процеси (ідейна боротьба, діалектика зміни орієнтацій, розмежування, розколи), партійні взаємостосунки (протиборство, співпраця – у тому числі державно-урядова, блоки, злиття) тощо.

Потреби будівництва, розвитку сучасної незалежної України цілком природно зумовлювали перманентний підвищений інтерес до досвіду державотворення попередніх епох, періодів, у тому числі, а, можливо, у першу чергу, й революційних років. Цей зріз проблеми повертає порівняно

найширшу увагу, ознаменувався появою, мабуть, найбільшою кількістю публікацій. Попри певну нерівномірність у вивченні основних форм державності 1917–1920 рр. (УНР доби Центральної Ради і доби Директорії, гетьманської Української Держави, ЗУНР, УСРР), сама внутрішня логіка дослідницького процесу привела до необхідності створення колективних, комплексних праць, у яких би проводився порівняльний аналіз згаданих історичних документів. Такими творами стали колективна монографія “Українська революція і державність (1917–1920 рр.)” [45] та другий том шеститомного проекту “Політична історія України ХХ століття” [46]. Остання книга (автори В. Солдатенко і В. Верстюк), гадається, закумулявала в собі основні надбання вітчизняної історіографії у дослідженні тих політико-правових систем, у рамках яких довелося діяти українському етносу в часи революції, з’ясуванні домінуючих орієнтацій нації, що виявилися визначальними для всього її наступного історичного поступу. Певним кроком уперед слід вважати спробу відтворення соціальної та національної революцій у взаємодіях, взаємовпливах, взаємозв’язках, а подій у різних регіонах – не “на паралелях”, а, по-можливості, у цілісності, тій мірі взаємопоєднаності, якою вона була (чи, в інших випадках – не була) у реальному житті.

Актуальність постановки та розв’язання комплексу проблем на зрізі з’ясування розробки теоретико-політичних моделей, практики їх революційної реалізації у 1917–1920 рр. зайвий раз об’єктивно засвідчена появою в тому ж таки 2003 р. книги Д.Б. Яневського, задум і назва якої чимось нагадують другий том “Політичної історії України ХХ століття” [47]. Однак, за багатьма параметрами монографія Д. Яневського має велику низку істотних відмінностей, які не дозволяють вважати її “новим кроком у вивченні передумов Визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр., їх перебігу і багатопланових причин поразки”, як те вважає в анотації сам автор.

Взагалі, чого не бракує Д. Яневському – це показної амбітності, гучномовних претензій на численні “відкриття”, нескінченних нанизувань епатажних заяв. Однак все те не здатне прикрити агресивного дилетанства, наукової безпорадності.

У перших же рядках сформульовано мотивацію твору: “Для автора даної розвідки це питання інтерполюється таким чином, чому і на яких підставах процвітаючі роди Демуцьких, Кістяківських, Павловських, Філіпченків, Яневських – як і багато інших українських фамілій – було вирубано під корінь, все їх майно пограбовано, а ті, кому пощастило залишитись живими, були позбавлені Отчини?” [47, 5].

Відвертість Д.Яневського – чеснота схвальна. Однак бажання скористатися історичним твором для неприкритої помсти – не найкраща засада. Мова вже не йде про те, скільки останніми роками витрачено зусиль, щоб довести несумісність класового підходу з науковістю, і раптом ... Втім, тут (як і багато де в чому іншому) Д.Яневський зовсім не оригінальний. Згадуваний Р.Млиновецький зізнався, що подібний мотив (він, правда, не висував його на перше місце, всіляко вуалював потребами якомога наукового, об’єктивного відтворення минулого) пронизував і його працю [48]. Що ж до “нового кроку”, то кидається у вічі прагнення будь-що перевершити свого попередника в частині грубих нападок на будь-кого, хто в минулому, чи нині має відмінні погляди на історичний процес, оцінку революційного досвіду, ніж Д.Яневський. При цьому збагнути “особливу” логіку автора щодо вододілу істориків минулого на “своїх” і “чужих” непросто – турботи про аргументацію практично не виявляється.

Зовсім не прояснює питання жонглювання Д.Яневського наукоподібною історіографічною термінологією: приміром, поділ основних груп літератури на національно-комуністичну (або “провинниченківську”), національно-соціалістичну (або “прошаповалівську”), національно-державницьку (прогетьманську), науково-подібну національно-державницьку (“пропетлюрівську”) й т. ін. (про будь-які критерії, звісно й мови немає). Природно, більшовицька для сучасного автора “одного дня перетворилася на купу макулатуру” [47, 10].

А ось в “науковій історіографії українських істориків, які опинилися в еміграції” її адепт виділяє праці М.Чубатого, К.Костіва, В.Трембiцького, В.Старосольського, Т.Гунчака та мемуари А.Марголіна, публікації документів Т.Горникевича [47, 11-17]. Вони визнаються за вартісні, чимось там

подобаються Д. Яневському і читач лише на цій підставі повинен довіряти його оцінкам, у противному разі ризикує накликати на себе такий же брутальний гнів, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал.

Останніх не те що не варто шанувати, їх слід всіляко ганьбити й шельмувати. Щоправда, у ставленні до сьогоднішніх істориків суб'єктивні симпатії й антипатії вузькопрагматично, однак достатньо прозоро базуються ще й на особистісних стосунках Д. Яневського з тими чи іншими представниками наукової громадськості. Звісно, нав'язувати дружнє (як і протилежне) ставлення до кого б то не було – річ неприпустима (та й марна), однак в науці з давніх часів домінуючим принципом ставлення до вчених слугує їх відданість істині (і навпаки – нехтування нею). Неважко передбачити, що посилання на хрестоматійні приклади для Д. Яневського зовсім “не указ”. Вочевидь хвороблива самовпевненість, самозакоханість у власну позицію, зневага до аргументів (чи невміння їх сприймати) наповнили книгу автора такою кількістю нісенітниць, елементарної фахової безграмотності, що всерйоз полемізувати з її положеннями – спускатись до примітивного рівня запропонованого твору.

Насправді – поважаючи читачів, їх освіченість, не пояснювати ж публічно Д. Яневському простих речей на кшталт того, що автономія – то одна з форм державності, тоді як за переконанням автора товстої монографії – то “неправда” [47, 24].

Або інший момент. Поза межами наукової дискусії він “доброзичливо” (насправді з явним хизуванням) полишає тезу “Директорія – керівний центр українства”.

“Очевидний історичний факт, – зверхньо повчає Д. Яневський – Директорія ніколи ним не була і бути не могла, хоча б тому, що за нею не стояло законне волевиявлення навіть частини українського етносу, не кажучи вже про російський, польський, татарський, єврейський – тощо – просто ігнорується. Адже в кращому випадку можна говорити про те, що Директорія спиралася на організовану збройну підтримку озброєних громадян Австро-Угорської імперії українського походження – Корпус Українських Січових Стрільців, іррегулярних озброєних загонів частини селянства Наддніпрянської України та лідерів деяких київських ультра-

радикальних політичних національно-соціалістичних гуртків з гучними назвами типу “українська соціал-демократична партія” [47,26].

Можливо комусь було б і легше від того, коли б Директорія керівним центром українства “не була і бути не могла”. Однак, куди подітись від усім добре відомих фактів? Навколо кого ж об’єдналися учасники антигетьманського повстання – українці, що практично миттєво унеможливило існування режиму П. Скоропадського (його агонію на місяць пролонгували австро-німецькі окупанти)? Хто ж як не Директорія стала центром (ініціатором, організатором, керівником) мас (звісно, українських), які піднялися за відновлення Української Народної Республіки ?

А це принижене, пограбоване, зтераризоване окупантами й охоронними структурами гетьманату селянство, яке перебувало у стані перманентної війни проти влади (останнє знаходив мужність визнати і один з міністрів уряду Української Держави, авторитетний історик Д. Дорошенко). Так, це воно склало “ірегулярні” озброєні загони, стихійно й інстинктивно ставши під оруду Директорії, а не її супротивника.

Ядро повстанців на початковому етапі справді представляли січові стрільці – українські військовополонені Першої світової війни, етнічне походження яких, вочевидь, у тих конкретних обставинах переважило факт їхнього колишнього громадянства, визначило місце в боротьбі за національну республікансько-демократичну державність. До речі, мабуть, не зайве буде згадати про те, що на момент виступу січовиків проти гетьмана такої держави як Австро-Угорська імперія не існувало, що вже кілька тижнів існувала ЗУНР, а відтак апеляція до австро-угорського громадянства січових стрільців абсолютно недоречна, з будь-якої точки зору.

Ті, хто іменується Д. Яневським “лідерами деяких київських ультрарадикальних політичних національно-соціалістичних гуртків” насправді репрезентували накрупніші найвпливовіші українські партії. В УСДРП і УПСР у 1918 р. відбувалися дуже складні процеси розмежувань і розколів, зменшувалася їх загальна чисельність. Однак авторитетніших і масовіших за них українських організацій у той час (як і за всю добу Української революції) просто не існувало.

Що ж до “радикальних політичних національно-соціалістичних гуртків” то ними насправді були ліві українські соціал-демократи (вихідці з УСРДП), що в липні 1918 р. влилися до створюваної тоді КП(б)У, а також “боротьбисти”, які відкололися від УПСР і дедалі дистанціювалися впродовж року від її центральної течії. Відтак справжні “ультрарадикали” “національно-соціалістичних гуртків” жодного відношення до Директорії не мали. Домінуючі позиції в останній здобули центристські елементи (і це просто порівняно “лівіші” від відверто правих, однак усе ж центристські, за нині вживаною термінологією – “лівоцентристські” сили), конкурувати з якими, попри всі втрати, не могла жодна тодішня політична організація.

У сукупності перераховані сили не склали переважної частини нації, хоча Д. Яневський наполягає на тому, що за Директорією “не стояло законне волевиявлення навіть частини українського етносу”. Однак, по-перше, уже названі ним складники сумарно, безперечно, є “частина українського етносу”. І, по-друге, ця частина – у конкретно-історичних обставинах останніх місяців 1918 р. – це ще й більшість політично активного, приведеного в революційний рух українства. Доля революцій, доля народів (такі вже невмолимі історичні закони) вирішальною мірою і врешті-решт залежить від позиції саме політично активної частини суспільства (це підтверджено досвідом будь-якої країни). В усякому разі, якщо поставити питання про чисельність сил, які активно протистояли (боролись) із силами, моральним і політичним центром яких була Директорія, то неспростовну відповідь дали історичні результати – зникнення авторитарно-монархічного табору з політичної арени внаслідок мізерних власних потенцій і скільки-небудь помітної підтримки нацією.

Що ж до “законного волевиявлення”, то в революційні часи подібні процедури здебільшого набувають явочного характеру. А вдаються до того усі без винятку політичні чинники. Ну як же тоді можна вимагати від одних сил (особливо тих, які чимось не подобаються) діяти легітимно, “за правилами”, благодушно забуваючи про “грішки” їх супротивників, що здобували владу в результаті державних переворотів і утримували її воєнним терором?

Однак і тут Д. Яневський чи то не знає, чи (як завжди) не хоче знати, помічати, що Трудовий Конгрес України, який представляв українську людність переважної більшості регіонів України (у тому числі навіть і західних її теренів – ЗУНР) наприкінці січня 1918 р. офіційно переобрав Директорію у тому ж складі, як її було сформовано у середині листопада 1918 р. Якого ж іще “законного волевиявлення навіть частини українського етносу” потрібно?

Врешті, зовсім незрозуміла логіка історика, за якою феномен Директорії як керівного центру українства – це апriorне ігнорування волевияву росіян, поляків, татар, євреїв. Можна, звичайно, послатись зовсім не на формальний бік справи – увагу до потреб і забезпечення прав усіх національних меншин, якої надавали Директорія, уряд УНР у своїй законотворчості й політичній практиці. Однак, у стилі нав’язуваної Д. Яневським войовничої категоричності чому б з подібною принциповістю не нагадати автору, який шукає бодай вигаданого приводу для політичного приниження авторитету нації, її керівництва, що Директорія як політичний центр українства, його повстанський центр, як офіційний вищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, головний чинник Української революції у 1918 р., створювалася в першу чергу для того, щоб реалізувати мету українства, переважної більшості населення краю. Для того, щоб згуртувати націю на боротьбу проти планів реанімації єдиної і неподільної Росії (про що маячила не лише значна частина росіян (великоросів) в Україні, а й значною мірою євреїв; що поляки (не лише ті, хто жив в Польщі, а й у Східній Галичині та Західній Волині), розв’язали агресію проти Західно-Української Народної Республіки з моменту її проголошення, а на захоплених етнічно-українських територіях вчинили кривавий терор проти місцевих українців; що татари вели в Криму в 1918 р. шалену антиукраїнську кампанію, а на цьому тлі уряд М. Сулькевича робив усе можливе для реалізації татарсько-сепаратистських замірів ...

Зацитований і розібраний абзац з книги Д. Яневського – це лише два речення. І скільки ж тут очевидних елементарних помилок, відвертих підтасовок і фальсифікацій, нестримної демагогії й дутого апломбу! Однак саме з таких абзаців

і зіткана вся монографія, сконструйовано науковоподібні концепції, зроблено безапеляційні, неаргументовані висновки, гідні подиву (щоб не зірватись на різкішу кваліфікацію) узагальнення.

Що вже про них говорити, якщо висхідний “будівельний матеріал” відбирається так неякісно, низькопрофесійно, а конструкція (дослідження) зводиться за хибним планом, антинауковими засобами?!

Однак, щоб відвести можливі звинувачення не у прямій, а опосередкованій критиці, або ж узагальненнях, зроблених на основі одного (можливо – випадкового?) моменту, можна звернутися й безпосередньо до висновків Д. Яневського. Він вважає, що з березня 1917 р. по листопад 1920 р. на території України “функціонувало або було проголошено принаймні півтора десятки державних та квазідержавних утворень (насправді наводиться перелік сімнадцяти) [47, 428-429].

Справжньою “новацією” є критерії для визначення таких утворень. Це виключно документи – від конституцій до окремих партійних ухвал (елементарні вимоги науки про обов’язкове поєднання в критерії для періодизації історичного процесу об’єктивних і суб’єктивних чинників відкидаються (чи забуваються).

В результаті до числа державних (квазідержавних) утворень автор відносить і наступні. Два “видання” 9 підросійських губерній, які з березня по 31 серпня 1917 р. становлять складову та невід’ємну частину Росії, а з 1 вересня по 6 листопада 1917 – уже “Російської Республіки”. Підстава для “вододілу” – постанова Тимчасового уряду від 1 вересня 1917 р. Крім неї, в обох випадках згадано “Свод законів Российской імперии”.

Важко при всьому бажанні, знайти в обох документах бодай якийсь підґрунтя вважати 9 українських губерній у складі Російської імперії чи республіки державним (ба, навіть квазідержавним!) утворенням.

Що ж до I і II Універсалів Центральної Ради, постанови Тимчасового уряду від 3 липня 1917 р., тимчасової інструкції останнього Генеральному Секретаріату від 4 серпня (якою, як усім добре відомо, прерогативи українського уряду обмежувалися п’ятьма губерніями), то їх Д. Яневський, мабуть, не вважає такими, які мали відношення до процесу набуття

Україною державності (національно-територіальної автономії у складі республіці Росія).

Неясно, чому кінцевою датою Української Держави позначино 15 листопада 1918 р. Того дня була випущена лише відозва Директорії з закликом до антигетьманського повстання та схожий документ за підписом С. Петлюри. Повстання за відновлення УНР, яке розпочалося 16 листопада успішно, розвивалося динамічно і потім з ряду причин загальмувалося, що дало можливість режиму П. Скоропадського офіційно проіснувати до середини грудня 1918 р. Відречення від гетьманської влади сталося 14 грудня.

Ніхто не пов'язує з Декларацією УНРади від 18 жовтня 1918 р. утворення Західно-Української Народної Республіки, хоча безперечно віхою на шляху оформлення державності на західноукраїнських теренах це справді стало.

Неймовірна плутанина з визначенням сутності і датування таких утворень як УНР доби Директорії.

По-перше, із запропонованої хронології державних утворень неясним залишається, в якому державницькому стані перебувала Україна більше місяця – з 15 листопада 1918 р. (за Д. Яневським – кінцева грань існування гетьманату) до 26 грудня 1918 р. (за тим же автором – початкова дата існування УНР).

Лише з останньої дати, вважає Д. Яневський починається “Трудова” Українська Народна Республіка; “колективний голова держави – Директорія УНР”. Подив викликають акти, на підставі яких функціонувало це утворення – “Декларація Директорії УНР” 15 грудня 1918 р., “Декларація Української Директорії, що зробила Директорія” (останній документ не датовано). Тут, вочевидь, чергова плутанина – можливо мова йде про одну і ту ж Декларацію Директорії від 26 грудня 1918 р.

З 22 січня до 15 липня 1919 р., за уявами Д. Яневського, існувала “одноцільна суверенна Народна Республіка”, тобто соборна Україна. Однак, її офіційною назвою було визначено “Українська Народна Республіка”, а ЗУНР одержувала назву “Західної Області Української Народної Республіки”. Одностороння денонсація Акта злуки від 22 січня 1919 р. була здійснена УНРадою і частиною Ради державних секретарів у Відні під керівництвом Є. Петрушевича 20 грудня 1919 р.

Отже, є прямий сенс продовжити до цієї дати існування соборної УНР.

Д. Яневський обриває соборницький стан 16 липня 1919. Аргумент – з цього числа існував Закордонний Центр Західно-Української Народної Республіки. Тут ніяких правничих актів, як підстави створення та функціонування даної інституції, не наводиться. До числа державних утворень у монографії відноситься і Державний центр УНР в екзилі. Гадається, що, закордонні центри УНР і ЗУНР, як мінімум, не слід поспішати вважати державними утвореннями, у всякому разі – повноцінними. Це швидше державницькі інституції “без території” (О. Шульгін), тобто і без держав. Якщо спробувати йти за логікою Д. Яневського, не менше підстав для кваліфікації державними утвореннями, мали Центральна Рада з Генеральним Секретаріатом (березень – початок липня 1917 р.), Директорія з моменту створення тощо.

Однак, повертаючись до еволюції УНР, як її подає Д. Яневський, знову доводиться констатувати, що тут плутанина продовжується й далі. У монографії значиться: “10. 16 липня 1919 р. – 13 лютого 1920 р. Українська Народна Республіка; “трудова” з 12 серпня – “парламентська”; одноосібний глава держави та головнокомандувач збройними силами – С. Петлюра ... 11. 14 лютого – 20 листопада 1920 р. УНР; голова Директорії з одноосібними повноваженнями голови держави – С. Петлюра”. Тут варто сказати, що виділяти у процесі розвитку УНР періоди, коли вона була “трудовою” і “парламентською” немає жодного практичного сенсу, оскільки перемога одного, чи іншого принципу обмежувалась ідеологічною сферою, майже ніяк не позначилася на функціонуванні державного організму.

Серйозні незгоди виникають і з запропонованою Д. Яневським генеалогією Української Соціалістичної Радянської Республіки. Визначення “друга” і “третья” УСРР автор бере в лапки, очевидно сам немало сумніваючись у правомірності таких витворів. Тут також не обходиться без плутанини з датуваннями. Неясно, чому кінцевою датою Української Республіки Рад визначено липень 1918 р. Помилково вказується, що 27 – 30 грудня (рік – ?) було проголошено Донецько-Криворізьку республіку. Насправді це було зроблено IV з’їздом Рад Донецько-Криворізького басейну 27 – 30 січня 1918 р.

Незрозуміло, чому відлік історії “другої” УСРР Д. Яневський починає в січні 1919 р., а не, скажімо, від 20 листопада 1918 р. – найімовірнішої дати створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України, чи від 28 листопада 1918 р. – появи “Маніфесту” уряду УСРР. 6 січня 1919 р. було ухвалено рішення лише про офіційну назву держави – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

Сумнівна і кінцева дата існування цієї УСРР – грудень 1919 р. Те ж стосується обох віх “третьої УСРР” – лютий – травень 1920 р. І вже зовсім явна перетримка, нічим не виправдане перебільшення рішення IV Всеукраїнського з’їзду Рад про об’єднання з 7 травня 1920 р. “Радянської Росії та України в єдину державу” і кваліфікація цього факту як реального об’єднання. Невже не ясно (окрім усього іншого), що такого рішення не можна було перевести в життя навіть формально в односторонньому порядку, без відповідного волевиявлення іншої сторони, другого суб’єкта відносин – Радянської Росії? Невже автор не знає, що об’єднання “в єдину державу” ніколи не було, а був об’єднавчий процес за утворення союзної держави – СРСР (зовсім інша справа, як трактувати пізнішу деформацію федералістських засад з тенденцією до закріплення на практиці унітаризму), який також зайняв ще більше як два з половиною роки?

Не можна обійти й того, що затята тенденційність автора нерідко заводить його на шлях грубих фальсифікацій. Не приховуючи своїх крайніх ворожих антипатій до ідей і практики соціалізму у будь-якому прояві – від більшовицького до національно-українського, Д. Яневський множить очевидні нісенітниці. Так, прагнучи одним пострілом “поцілити відразу двох зайців”, він ставить створення Директорії і організацію нею антигетьманського повстання у залежність від волі В. Леніна. “У повній відповідності із філософією та практикою своєї партії загрибати жар чужими руками там і тоді, де і коли це було можливо, – резонує публіцист, – ленінські делегати Х. Раковський і Д. Мануїльський під час зустрічі з В. Винниченком 3 листопада на квартирі В. Мазуренка наказали почати повстання 14 листопада (тут цей пасаж підкріплюється посиланнями на виступ В. Барладяну-Берладника “Повстання проти П. Скоропадського: причини і наслідки на ювілейній конференції 1993 р. – В.С.). Це

означало неминучий стратегічний програш його організаторів. На цю обставину свого часу звернув увагу П. Солуха, зауваживши, що “з хвилиною проголошення з Білої Церкви повстання проти Гетьмана, Ленінові непотрібні стали ні Винниченко, ні Шаповал, ні Січові Стрільці, ні договір з Мануїльським, ні перемир’я. Прапор повстання, піднятий Директорією, – писав він, – перейшов до рук Леніна. Тепер Москва, без Директорії робитиме повстання за українську радянську владу” [47, 253].

В. Берладяну-Бирладник стверджує, що уже 7 листопада, за даними Є. Коновальця, все було готове до антигетьманського виступу. “Але для початку повстання не вистачало наказу з Москви. 13 листопада, за день до початку протигетьманського повстання, В. Винниченко зустрівся на квартирі міністра фінансів у центральнорадівському уряді УНР В. Мазуренка з Х. Раковським і Д. Мануїльським, які й наказали йому розпочати повстання” [49, 110]. При цьому автор посилається на винниченкове “Відродження нації”.

З наведеного залишається загадкою, чому треба було чекати наказу з Москви, чому цей наказ було одержано 13 листопада (Д. Яневський взагалі відніс цей епізод до 3 листопада).

Твердження В. Барладяну-Бирладника взагалі є вигадкою, оскільки нічого подібного тому, про що він пише немає у В. Винниченка. “Під час підготовки повстання, – повідомляє Голова Директорії, – шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху ввійшли в переговори з представниками російської совітської делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації наших виступів під час повстання. Вони згоджувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягти увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов’язувались визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народної Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні.

Д. Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи

значіння ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його, й зламати з підписом, коли того бажання немає, – я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонуванних грошей. Але договір лишався договором” [50, 158-159].

Отже, ні про дату, ні про ленінський наказ щодо повстання й мови немає. Тобто написане В. Барладяну-Бирладником з посиланням на В. Винниченка є примітивною фальсифікацією. Те ж саме можна віднести і до міркувань П. Солухи. Всім добре відомо, що для боротьби за відновлення в Україні радянської влади (а відтак – і боротьби з Директорією) 20 листопада 1918 р. було створено Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України на чолі з Г. П’ятаковим. Однак, Москва робила все, щоб не дати приводу для звинувачень у порушенні “літери” Брестського мирного договору, а тому ще деякий час свідомо гальмувала активізацію боротьби революційних сил за владу в Україні.

Однак Д. Яневському реальні факти не потрібні. Вони ж не вписуються в його схему, а тому ними треба знехтувати, використавши для вигаданої концепції очевидні фальсифікації, робити на основі більше ніж сумнівних даних надто “сміливі” прикінцеві висновки: “Історія України 1917–1920 рр. є не тільки історією боротьби десятків тисяч людей під гаслами побудови нового суспільства на засадах соціальної справедливості, національної та політичної толерантності, але також історією безглуздості, кінець-кінцем – злочинності соціалізму в його національній українській інтерпретації як вищій фазі розкладу ортодоксальної візантійсько-золотоординської цивілізаційної моделі, усталеної на одній окремо взятій території в її сучасних межах” [47, 441].

Просто вражає, неймовірно для вченого нагромадження неточностей, прорахунків, помилок, підтосовок, спотворень, вигадок та й просто нісенітниць не здатні перекрити ні апеляції до авторитету визнаних теоретиків (щоправда, їх положення у пристосуванні до конкретно-історичного українського контексту революційної доби виглядають у більшості протиприродно, штучно і, навіть, абсурдно), ні ті сюжети, де автор виходить на конструктивні міркування (як, скажімо, щодо деяких аспектів історії Українського Націо-

нально-Державного Союзу, потім – Українського Національного Союзу). А відтак, у підсумку негатив переважає у книзі Д. Яневського, а її поява є не стільки кроком вперед у дослідженні важливої проблеми, а швидше в бік від природного шляху наукового поступу, вносить плутанину в уже з'ясовані аспекти, одним словом, гальмує науковий прогрес. Єдине на що вона безсумнівно може претендувати, так це на яскраве віддзеркалення всіх тих негативів, які виявилися в історіографічному процесі останніх п'ятнадцяти років. У такому концентрованому рельєфному вигляді вони досі не зустрічались у жодного автора.

Звичайно у працях, подібних частково вищезазначених, годі шукати будь-яких наукових підходів до діяльності державницьких утворень на національному українському ґрунті, які за сутністю були радянськими, ідейно, організаційно й політично скеровувалися більшовиками. Мова, звісно, передусім про Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Зміщення акцентів у бік критичності, певного, а почасти істотного порушення наукової симетрії виявляється навіть у публікаціях тих дослідників, які у такій спосіб “своєрідно” реагують на безумовно гіпертрофовані однобічності радянської історіографії, котра практично однозначно-позитивно оцінювала увесь досвід більшовизму революційного часу (про недоліки, прорахунки, негативи також як відомо, йшлося, однак явно не співмірно їх справжнім масштабам і наслідкам). В цьому контексті мова може йти про публікації С. Кульчицького, Р. Симоненка, Є. Юрійчук, І. Хміля [51] та ін. *(Далі буде)*

Література

1. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – 260 с.; Полтавська Петлюріана: Матеріали Других Петлюрівських читань у Полтаві 15 серпня 1993 року. – Полтава, 1993. – 91 с.; Він – з когорти вождів. Збірник конкурсних праць про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. – К., 1994. – 151 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. К., 1995. – 368 с.; Полтавська Петлюріана: матеріали Третіх Петлюрівських читань у Полтаві 5 листопада 1994 року. – Полтава, 1996. – 208 с.; У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – 302 с.; Полтавська Петлюріана: матеріали Четвертих Петлюрівських читань. – Полтава, 1999. – 160 с.; Симон Петлюра

у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. – Фастів, 1999. – 280 с.

2. *Петлюра Симон*. Статті. Листи. Документи. – Т. 3. – К., 1999. 616 с.

3. *Петлюра С.* Статті, листи, документи. [Т.1]. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.; Т. 2. – Нью-Йорк, 1979. – 627 с.

4. *Литвин С.Х.* Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. – К., 2000. – 464 с.; *Його ж.* Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 640 с.

5. *Литвин С.* Суд історії.

6. *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919–1920 рр.; Політичний огляд з документами в тексті і додатками. – Нью-Йорк, 1966.

7. Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – С. 693-767.

8. *Коваль Р.* Перша світова війна в долі українського народу // Повернення отаманів гайдамацького краю. – К., 2001.

9. *Коваль Р.* Вони воювали за Україну як за щось особисте // Там само.

10. *Сергійчук В.* Погроми в Україні, 1914–1920: від штучних стереотипів до гіркої правди в радянських архівах. – К., 1998. – 543 с.

11. Див.: *Сергійчук В.* Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів і матеріалів. – К., 122 с.; *Його ж.* Симон Петлюра і єврейство // Дніпро. – К., 1999. – № 5-6. – С. 105-140.

12. *Верстюк В.Ф.* Махновщина – повстанський селянський рух в Україні в роки громадянської війни. 1918–1921. – К., 1992. – 368 с.; *Волковинський В.* Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994. – 252 с.

13. Див., напр.: *Боровик М.А.* Анархістський рух в Україні 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С. 3-18.

14. *Волковинський В.* “Батько Махно” без легенд і міфів // Історичний журнал. – К., 2003. – С. 58-69.

15. Див.: *Солдатенко В.Ф.* До питання про початок громадянської війни на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 19-26; *Його ж.* Українська революція. Історичний нарис. – С. 365-402 та ін.

16. Див.: *Солдатенко В.Ф.* Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 3-15; *Його ж.* Центральна Рада та українізація армії // Там само. – № 6. – С. 26-39; *Його ж.* Запровадження автономії України і збройні сили республіки // Там само. – № 7-8. – С. 24-38; *Його ж.* Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 р.). // Там само. – № 12. – С. 42-58; // *Його ж.* Проблема національних збройних сил: уроки історії (1917) // Вісник Національної Академії Наук України.

– 1995. – № 7-8. – С. 78-89; *Солдатенко В.Ф., Солдатенко І.В.* Виступ полуботківців у 1917 р. (спроба хронікально-документальної реконструкції події). // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 17-29; № 9. – С. 28-39; № 10. – С. 3-20.

17. *Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г.* Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. – К., 2002. – 398 с.

18. Див. рец. *Ф. Проданюка* (Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С.134-136).

19. Див., напр.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Вид. 4-е, змінене і доповнене. – Львів, 1992. – 702 с.; *Удовиченко О.* Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських Збройних Сил 1917–1921. – К., 1995. – 206 с.; *Стахів М.* Україна проти більшовиків: нариси з історії агресії Советської Росії. – Тернопіль. – Кн.1. – 1992. – 171 с.; Кн.2. – 1993 – 248 с.; Кн.3. – 1994. – 244 с.; Військове будівництво в Україні в ХХ століття: історичний нарис, події, портрети. – К., 2001 – 448 с.

20. *Сідак В.С.* Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998. – 320 с.

21. *Гриневич В., Гриневич Л.* Національне військове питання в діяльності союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 рр.). – К., 2001. – 150 с.

22. *Гриневич В., Гриневич Л.* Слідча справа М.А.Муравйова. Документальна історія. – К., 2001. – 336 с.

23. Незалежна Україна відбулася остаточно і безповоротно. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на урочистих зборах, присвячених 10-й річниці Незалежності України. Національний палац “Україна”, 23 серпня 2001 року // Урядовий кур’єр. – 2001. – 28 серпня.

24. Уроки незалежності. Виступ Президента України Леоніда Кучми на III Всесвітньому форумі українців // Літературна Україна. – 2001. – 23 серпня.

25. Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К., 2002. – 358 с.; Проблеми української революції 1917–1920 рр. (матеріали “круглого столу” // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С.3-45.

26. Указ Президента України. Про день соборності України // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.) – К., 1999. – С. 4.

27. Звернення Президента України Л.Д. Кучми до українського народу // Урядовий кур’єр. – 2001. – 23 січня.

28. *Гуцуляк М.* Перший листопад 1918 року на західних землях України. – К., 1993. – 408 с.; *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис історії суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; *Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А.* Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923): До 75-річчя

утворення і діяльності. – Коломия, 1993 – 120 с.; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. Львів. – 1995. – 368 с.; *Макарчук С.А.* Українська республіка галичан. – Львів, 1997 – 192 с.; *Кондратюк В.О., Регульський В.Л.* ЗУНР: становлення і захист завоювань (1918–1921 рр.) – Львів, 1998. – 96 с.; *Краківський О.* Східна Галичина: Польща в 1918–1923 рр. Проблема взаємовідносин. – К., 1998 – 299 с.; *Добержанський Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.* – Чернівці, 1999. – 236 с.

29. Історія України. Навч. посібник. Вид. 3-є допов. і перероб. – К., 2002. – С. 270–288; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – С. 693–825 та ін.

30. Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994 – 230 с.; *Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи.* Міжнародна науково-практична конференція 10–11 листопада 1994 р. – К., 1995. – 368 с.

31. Соборність України. Кн. 1. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. – К., 2000. – 148 с.; Кн. 2. На шляху до об'єднання та утворення української державності. – К., 2002. – 264 с.

32. *Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001. – 248 с.

33. *Бевз Т.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999. – 272 с.

34. *Висоцький О.Ю.* Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). – Дніпропетровськ, 2001. – 160 с.

35. *Ветров Р.І.* Політичні партії України на початку ХХ століття (1900 – 1925). – Дніпродзержинськ, 1997. – 113 с.; *Шевченко В.Ф., Павленко М.І., Потапов Г.Г.* Історія українських політичних партій. Навчальний посібник. – К., 1999. – 112 с.; *Ветров Р.І., Донченко С.П.* Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900 – 1925 рр.). – Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, 2001. – 245 с.

36. *Жернокієв О.С.* Українська соціал-демократична партія (1899–1918). – Івано-Франківськ, 1997. – 103 с.; *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т.І. – К. – Івано-Франківськ, 2002. – 536 с.

37. *Королев В.И.* Деятельность политических партий в Крыму и Северной Таврии. – Сиферополь, 1993. – 42 с.

38. *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік). – К., 2002. – 361 с.; *Любовець О.* Нарис історії Української демократично-хліборобської партії: (1917–1920 рр.). – К., 2002. – 68 с.

39. Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 1–6 березня 1919 р.: Протоколи. – К., 2002. – 255 с.; Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003. – 528 с.

40. *Солдатенко В.Ф.* Початок звияжного шляху (створення Комуністичної партії України). – К., 2003. – 100 с.
41. *Гусев В.І.* Бунд, Комфарбанд, євсенції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.). – К., 1996. – 132 с.; *Найман О.Я.* Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925). – К., 1998. – 199 с.; Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX – XX століття. Документи і матеріали. – К., 2002. – 279 с.
42. *Коновець О.Ф.* Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX століття). – К., 1992. – 120 с.; *Рудий Г.Я.* Преса Української держави (Питання освіти, науки, культури). – К., 1996. – 165 с.; *Федоришин П.С.* Преса і українська державність (1917–1920 рр.). – Тернопіль, 1996. – 186 с.
43. *Горевалов С.* Військова журналістика України в національно-визвольних змаганнях за утворення самостійної держави. – Львів, 1997. – 320 с.; *Його ж.* Військова журналістика України: історія та сучасність. – Львів, 1998. – 387 с.
44. *Ківишар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). – К., 1996. – 344 с.
45. Українська революція і державність (1917–1920 рр.). – К., 1998. – 248 с.
46. Політична історія України XX століття: У 6 т. – Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2003. – 488 с.
47. *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – 767 с.
48. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що “історія мовчить”). – Т. 2.
49. *Барладяну-Бирладник Василь.* Повстання проти П. Скоропадського. Причини і наслідки // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945. – К., 1993.
50. *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції; [марець 1917 – грудень 1919 р.]). – Ч. III.
51. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – 440 с.; *Юрійчук Є.П.* Перший Всеукраїнський з'їзд Рад і встановлення радянської влади в Україні. Проблема легітимності. (груд. 1917 – квіт. 1918 рр.). – Чернівці, 1997. – 42 с.; *Її ж.* Утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України та діяльність більшовиків Росії в Україні. – Чернівці, 1997. – 48 с.; *Її ж.* Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правничі аспекти. – К., 1998. – 122 с.; *Симоненко Р.Г.* Нариси історії виконавчої влади в Україні. 1917 – квітень 1918 р. – К., 2000. – 150 с.; *Хміль І.В.* Під гаслом комуні (аграрна політика РКП(б) у 1919 році). – К., 2002. – 118 с.

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1920 РР.) У НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (Продовження. Початок – № 1, № 2)

Гадається, не треба нікого переконувати, що для досягнення перелому (або хоча б зрушень) у бік більшої об'єктивності відтворення згаданого аспекту історичного досвіду варто серйозно поставити в центр уваги предмет дослідження. Однак до цього явно не доходить. Якщо деякі сюжети, пов'язані з діяльністю місцевих більшовиків, рад робітничих і селянських депутатів так чи інакше порушуються у новітніх історичних працях, то розвиток революції в Росії в цілому, діалектика і динаміка соціальних змін явно зняті з порядку денного сьогоднішніх досліджень. На цю обставину цілком слушно звертає увагу в одній із останніх книг С. Кульчицький [1]. Щоправда, сам він обмежує своє дослідження аналізом подій в Петрограді (за рідкісними винятками). Не всі новації історика, зокрема, кваліфікація етапів розвитку російської революції, їх найменування, видаються бездоганними, абсолютно переконливими. Однак самим фактом випуску праці, постановкою питань, запропонованими міркуваннями і висновками [2] С. Кульчицький запрошує українських фахівців-гуманітаріїв до дискусії, яка, безумовно, назріла.

Зрозуміло, тільки на цьому шляху можна збагнути чимало важливих моментів у розвитку подій в Україні, глибше з'ясувати дію механізмів національно-визвольної революції, кінцевий успіх якої щонайтісніше був пов'язаний і постановкою та розв'язанням загальноросійських, а в них – на першому місці – соціальних завдань. Проте, з жалем доводиться констатувати, що після книг Б. Андрусишина і О. Реєнта [3] не з'являється праць, присвячених робітничій політиці. А особливий акцент на селянському характері української нації у досліджуваній момент, позірне перетворення селянського

інтересу на осереддя всієї тогочасної державної політики якось заступили спеціальну увагу до спроб розв'язання селянського питання, їх предметної оцінки. В усякому разі скільки-небудь помітних зрушень щодо цього аспекту досі не сталося.

Рівною мірою це стосується жіночого питання, молодіжної політики та й інших аспектів внутрішньої політики в цілому. На цьому фоні до числа результативних варто віднести дослідницькі зусилля, спрямовані на розробку такого важливого аспекту досвіду національно-демократичної революції і державотворення в 1917–1920 рр. як зовнішньополітична, дипломатична діяльність українських урядів. Численні невеличкі, або ж вузькотематичні публікації, присвячені аналізу вироблення зовнішньополітичного курсу окремих державних утворень, налагодження двосторонніх міжнародних стосунків, участі в міжнародному житті [4] змінилися серйозними монографічними працями, розділами у масштабних колективних виданнях, у тому числі і в підручниках [5]. Щоправда, в одних випадках спостерігалось занадто довірливе – аж до некритичного – ставлення до публікацій активних учасників подій революційної доби [6], а в інших – відбувалося зміщення акцентів у бік перебільшення незалежності як українських урядів, так і курсу їх зовнішньої політики [7]. Проте, як би там не було, у підсумку це призводило до відходу від реальності.

Певна деформація історичної адекватності доповнювалася переконанням деяких авторів, що корінні причини невдач Української революції, української справи крилися в тому, що зарубіжний світ не оцінив належним чином зрушень, які привели до появи на геополітичній карті української держави, у багатьох відношеннях, якщо й не ігнорував цього чинника, поставився до нього зневажливо, або байдуже.

Втім, однією з причин такої позиції демократичного Заходу було й неусвідомлення необхідності боротьби за волю України певною частиною самих українців. По суті таким є лейтмотив вступної статті В. Сергійчука до солідного документального збірника (704 с.) з дуже виразною назвою “Неусвідомлення України” [8].

Адекватну картину стосунків з оточуючим світом прагне відтворити В. Матвієнко [9]. Він поставив завдання дослідити

політику УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії у 1917–1921 рр. Обраний автором зріз вивчення історичного досвіду, попри, здавалось би свою очевидну значущість і актуальність, у багатьох своїх аспектах, та й у цілому залишався поза увагою фахівців – як істориків України, так і тих, хто займався аналізом досвіду міжнародних відносин, формування і здійснення зовнішньої політики. Традиційна увага до питань українсько-російських відносин (передусім, відносин з РСФРР), стосунків з центральними державами Європи і Антантою загалом зрозуміла, мала логічне пояснення, однак, усе ж не вичерпувала всього спектру сутнісних суспільних зв'язків, що зав'язувались між народами, націями, державами у 1917–1920 рр., і мали принципово важливе значення, не дозволяла вийти на справжнє розуміння місця, ролі Української революції в зрушеннях, які переживались тогочасним світом.

В. Матвієнку вдалося досить успішно показати найістотніші зрушення в суспільно-політичній і національній сферах життя в сусідніх з Україною регіонах – Білорусії, Бессарабії, на Дону, Кубані, на Кавказі, в Закавказзі, як основи для зародження різного рівня міждержавних відносин, розкрити зумовленість тієї чи іншої політики, конкретних кроків, дипломатичних зусиль, ініціатив тощо.

Паралельно із вивченням періоду в цілому, окремих його проблем, історики завжди багато робили для з'ясування внеску окремих особистостей у революційний поступ України. Однак для останнього часу дедалі характернішими стають монографічні дослідження про тогочасних політичних діячів [10], серед яких особливу цінність мають ті, про кого раніше взагалі не було публікацій, або ж вони виходили лише в зарубіжжі, не відзначалися ґрунтовністю, детальністю, вичерпністю. Гарним прикладом тут може бути книга про Н.Я. Григоріїва [11]. Хоч він і не належав до діячів “найвищого калібру”, дослідження його діяльності та творчого спадку додає чимало для кращого розуміння епохи, суспільних настроїв, окремих подій, масштабів захоплення тими чи іншими ідеологічними прагненнями тощо.

“Заселяючи” історію Української революції людьми, дослідники поступово перейшли від розвідок про окремих осо-

бистостей, переважно у журнальному і газетному форматах, до створення збірників з біографічними нарисами про учасників подій. Причому із видання до видання розширювалося коло тих, кому присвячувалися нариси, а останні набували дедалі кращих якостей, ґрунтовності, виваженості в оцінках подій [12].

До довідкової літератури потрапили, передусім, систематизовані дані про військових діячів та дипломатів [13]. Причому, природним прагненням до всебічності та об'єктивності, відмовою від свавільного членування історичного процесу, “відкидання” “непотрібних” сюжетів, особистостей тощо можна пояснити включення до серйозних видань біографічних сюжетів про представників усіх державних утворень, що існували в добу революції, у тому числі й радянських.

Певною мірою ця тенденція втілилася у фундаментальному проекті, присвяченому урядам України в ХХ столітті, їх керівникам [14]. Прикметно й те, що з'явилася наукова монографія про офіційного першого главу Народного Секретаріату (першого уряду) УСРР, ключову постать процесу утворення КП(б)У, одного з найпомітніших політичних діячів революційної доби М. Скрипника [15]. Зважаючи на те, що в 1992 р. було видано політичну біографію Голови РНК України Х. Раковського [16], на черзі, вочевидь, дослідження про Голову Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г. Пятакова.

Однак це лише зайвий раз підкреслює, що ціла когорта непересічних особистостей, які очолювали уряди УНР, серед них В. Винниченко, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович та ін. все ще “не удостоїлися честі” створення політичних біографій на монографічному рівні.

Втім, за для справедливості, слід відзначити, що про самий вершечок національної політичної еліти буревійного часу проведено надзвичайно цікаве, оригінальне дослідження. Це есе філософа М. Поповича [17]. Глибокі, нетрадиційні міркування щодо потенцій і реальних справ таких вождів революції, “знакових постатей” як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал, С. Єфремов, С. Петлюра народилися через спробу осягнення на психологічно-ментальному рівні, на перехресті особистісного (з його неповторно-індивідуальним мікросвітом) і всезагально-людського (з

його у чомусь невідворотними, у чомусь непередбачуваними макропроцесами).

А тому, навіть не у всьому пристаючи на запропоновані М. Поповичем оцінки, не можна не визнати, що вони викликають величезний інтерес і повагу, а спосіб їх досягнення – безперечно надзвичайно плідний і перспективний, очікує на своє ширше застосування. Гадається, що тут наочно виявляється науковий ефект, який блискуче демонстрували свого часу В. Винниченко, М. Шаповал і С. Єфремов, теоретичний доробок яких нерідко незаслужено призабуто, або свідомо сплюндровано.

Звісно, для роботи на такому рівні, який би з гідністю продовжив естафету кращих надбань вітчизняного суспільствознавства, історії революції в тому числі, необхідний неабиякий талант. Однак, уже усвідомлення цього – правильний крок у пошуку справді вартісних наукових орієнтирів.

Звичайно, паралельно зі спробами просунути вперед вивчення періоду в цілому, здійснити продуктивні кроки удослідженні окремих періодів і проблем з'являються і еkleктичні публікації, спрямовані більше на синтез і пропаганду наукових набутків. Втім, і в них часом містяться окремі новації, “свіжі підходи”, цікаві деталі [18].

Чимало роблять для обнародування результатів досліджень про Українську революцію, їх популяризацію часописи – “Український історичний журнал”, “Історичний журнал”, “Київська старовина”, “Пам’ять століть”, “Діалог”, “Історія України”, наукові записки та вісники академічних установ, вузів, газети, щорічники “Історичний календар”, “Україна дипломатична” тощо. Охопити аналізом весь цей масив публікацій майже неможливо. Однак, зважаючи на те, що авторами праць порівняно меншого формату є значна частина тих науковців, яких згадано вище, можна сподіватися, що найпомітніші тенденції у розвитку сучасної історіографії Української революції у вищезапропонованих міркуваннях “схоплені”, проаналізовані, оцінені.

Спеціальним аспектам історіографічного аналізу, безперечно, міг би стати внесок окремих видавництв у поширення наукових знань про національно-демократичну революцію в Україні в 1917–1920 рр. Тут також “проглядають” певні позиції, уподобання. Проте й тут, врешті, гору беруть орієн-

тації на справді наукові цінності й загальнозначимі, загально-національні інтереси.

Так, незважаючи на те, що в останнє десятиріччя висловлювалося чимало критики на адресу праць тих авторів, хто свого часу закладав наріжні камені історіографії Української революції, видавці, тим не менше, йдуть на перевидання найфундаментальніших творів минулого. Головних пояснень тому, очевидно, два.

По-перше, існує потреба в ознайомленні широкого вітчизняного читача з кращими зразками (пам'ятками) досліджень попередніх епох. По-друге, заново відтворювані праці користуються чималим попитом (який, природно, вивчається) як такі, що не втратили своєї наукової цінності і в наші дні.

Саме цим можна пояснити появу відразу двох видань тритомника І. Мазепи “Україна в огні й бурі революції”. Причому, в першому випадку видавці вирішили відтворити не празький варіант 1942 р., а взяли за основу мюнхенський 1950–1952 рр. – тобто у двох книгах. В другому ж, взагалі, подали всю працю в одному томі [19].

Не вдовольнившись журнальними передруками з двотомника Д. Дорошенка “Історія України. 1917–1923 рр.” було вирішено перевидати твір у книжковому форматі [20]. Повторно перевидуються й інші зарубіжні публікації [21].

Безумовно позитивно оцінюючи появу відомих, важливих праць масовими тиражами, не можна не звернути уваги, що значну роль тут відіграли комерційні розрахунки. Науковість (мається на увазі передмови – представлення книг) явно відійшли на другий план. А вступні статті до дніпропетровського видання книги І. Мазепи (їх автор В.С. Мороз) не просто “не дотягують” до рівня презентованого твору, а й містять цілу низку дуже прикрих помилок, безглузких тверджень тощо.

Правда, тут заспокоює те, що читачі будуть звертатися до згаданих книг зовсім не з метою знайомства з передмовами до них, а оригінальні твори І. Мазепи, Д. Дорошенка, інших авторів ще справлять свій позитивний, благодіючий вплив на розвиток сучасного українського історіографічного освоєння досвіду 1917–1920 рр.

Однією з надійних запорук успіху в цій справі, безперечно, є розширення джерельної бази для наукової роботи. У

цьому зв'язку слід сказати, що вже давно назріло питання про “інвентаризацію” джерел з історії Української революції. Часи, коли можливості дослідників істотно обмежувалися різними допусками до фондів спеціального зберігання архівів і бібліотек, зарубіжних матеріалів давно відійшли у минуле. Скаржитися у цьому сенсі більше ні на кого і на що. Однак і відчутного прориву на принципово новий фактологічний рівень у працях з історії 1917–1920 рр. не сталося. Можливо, тут у нагоді стали б огляди джерел, що перетворилися нині на загальнодоступні, своєрідні “путівники” по фондах [22] (та й опублікованим документальним збірникам, чому були непогані приклади в минулому [23]) бодай із загальною оцінкою їх потенційних наукових можливостей.

Схоже, що подібна робота ще лише розпочинається [24].

Єдиний вид джерел, який потрапив у поле комплексної джерелознавчої оцінки – це періодична преса революційної доби [25].

Разом з тим виконана П. Губою аналітична робота базується на методиках, характерних більш для вчорашнього дня. Такі ефективні, загальноновживані сьогодні прийоми дослідження як контент-аналіз, історико-політологічний та журналістсько-лінгвістичний дискурси тощо автором не застосовуються, що істотно впливає на оцінку практичної цінності згаданих праць.

При оцінці рівня історіографічного освоєння досвіду Української революції важливо враховувати реакцію на публікації і дослідження не лише вітчизняних фахівців і читачів, а й науковців поза межами України. а тут варто визнати, що термін у 10–15 років – не такий уже значний, щоб подолати інерцію закорінених схем, підходів, тягар звичних стереотипів.

Так, складається враження, що, крім українських істориків, представники інших національних регіонів ще не доходять до більш-менш визначеної постановки питання про таку якість національно-визвольних процесів, яку б можна було характеризувати як національні революції. Зокрема, на вельми представницькій міжнародній науковій конференції в Москві (квітень 2001 р.), присвяченій історії реформ і революцій в Росії в ХХ столітті (її матеріали склали два ве-

ликих за обсягом томи [26]) лише учасники, котрі прибули з України, доводили, що в їхньому регіоні в 1917–1920 рр. певна частина подій і явищ вилилася у такий специфічний, самодостатній феномен, який правомірно іменувати національно-визвольною революцією [27]. Репрезентанти ж інших національних регіонів колишньої Росії (СРСР) зайняли споглядальну, очікувальну позицію.

Трапляються й факти негативного реагування, упередженого ставлення до наукових пошуків, в основі яких, мабуть, лежить централістська традиція й світобачення.

Так московський історик В. Булдаков, який вороже ставиться до самої ідеї революції, як тільки може, брутально характеризує те, що сталося в Росії в 1917 і наступних роках, з величезним цинізмом і неприкритою ненавистю характеризує революціонерів (майже незалежно від партійних уподобань та ідейно-політичних орієнтацій) [28], відверто глузує з приводу самої можливості національних революцій, природно, прагне спростувати міркування своїх українських колег, які дотримуються інших поглядів. Саме поняття національно-визвольна революція він багатозначно й зневажливо бере в лапки, а сутність процесів, які відбувалися в національних регіонах, вважає настільки неістотними, примітивними, теоретично необґрунтованими, політично неспроможними й безплідними, що їх тільки й можна розглядати на рівні мало не фізіологічних, стадних рефлексів (прикметна уже назва відповідного сюжету книги — “Этнические пасынки империи: “свои” против “чужих”) [29].

Навіть у тих випадках, коли В. Булдаков нагромаджує достатньо значний за обсягом, переконливий за змістом фактичний матеріал (наприклад, про українізацію, що розгорнулася в російській армії в 1917 р.), він прагне так тенденційно витлумачити, оцінити його, щоб відтворювана картина мала якомога непривабливий характер. “Націоналізація”, “українізація” армії, на думку московського історика (лапки — це також його витвір), позначена “характерным термином — уродцем революционной эпохи” стала “навязчивой идеей почти всех скороспелых националистов”, потім почала переростати в “психоз”, розгул “национально-освободительной демографии”, а в результаті “немногие солдаты-идеалиты скоро потонули в массе воспользовавшихся национальной

идеєю шкурников и дезертиров”: “стихийно “украинизирующиеся” полки не случайно получали имена обиженных “москалями” казацких старшин и гетьманов”. “Развращающая роль этого повертия” (“эскалация этнической кичливости в армии”) привела до того, що “солдаты по-разному, но неуклонно нагнали...” [30].

“Винахідливість” у частині лайливих епітетів автор виявляє неабияку. Проте через роздратування щоразу рельєфніше проглядають прикриті науковістю шовіністичні мотиви. В. Булдакова гнівно обурює, що на революційні дії здатні й націоналі (як вони сміли наважитися!? Потрапили в неволю – то й вічно будьте в ярмі!).

Позначений настрої пронизує й спеціальну публікацію В. Булдакова, присвячену революційним подіям в Україні в XVII столітті і в 1917 р. [31]. Тут хіба що азартна нестриманість у різких висловлюваннях переходить у прямі образи української еліти, конкретних лідерів національно-демократичної революції, до яких у переважній більшості українців, попри критичні підходи до оцінок колишніх політичних діячів, зберігається загалом шановливе ставлення.

Вважаючи революційні події в Україні 1917–1921 рр. лише частиною тодішнього загальноросійського хаосу (“все было нелепо, алогично, случайно, смешное вполне естественно переплеталось с трагическим”), московський автор, вірний своїй позиції, твердить: “Если общероссийская одурь заставила поверить в ближайшее чудо мировой революции, то в малороссийской своей ипостаси она, естественно, доходила до мечтаний о “Великой Украине”...” [32]. То ж дослідник-“великорос” і намагається поставити на місце “малоросів” – подібні їх марення варті, в кращому разі, хіба що здивування та іронії.

Втім, мабуть, згадані публікації В. Булдакова швидше виняток з правила, а не позиція більшості російських істориків, які з довірою ставляться до новітніх пошуків своїх українських колег і готові до конструктивних наукових дискусій в рамках елементарного національного такту і політичної коректності.

Співпраця ж, обмін науковими досягненнями стають дедалі нагальнішими й неодмінно позитивно позначаються як на осягненні українського досвіду, так і в значно ширших,

загальноросійських масштабах, де регіональні події хоч і були географічно периферійними, накладали свій відбиток на цілісний процес, так чи інакше впливали на кінцеву політичну рівнодіючу. А відтак об'єднання зусиль неодмінно принесе обопільний ефект.

* * *

Здійснений вище аналіз основних тенденцій історіографічного освоєння досвіду Української революції впродовж останніх півтора десятиліть дозволяє зробити деякі висновки і певні міркування щодо подальшої розробки проблеми.

— Завоювання Україною незалежності, процеси наступних років створили неможливу до того, надзвичайно сприятливу ідейно-політичну ситуацію для дослідження історії національно-демократичної революції, привели до помітних наукових надбань. Однак, поряд з природною актуалізацією означеної тематики, дія кон'юнктурних підходів у даній сфері виявилася особливо сильною, привела до істотних деформацій, негативних нашарувань і, навіть, викривлень, спотворень історичної ретроспективи. Наростання критичних атак на феномен революції як засіб суспільного розвитку, на наріжні засади концепції національної революції і державності, стратегічним осереддям яких були курс на народоправство (соціалізм), уособлений у демократичній республіці і реалізація принципу федералістських стосунків у оновленій Росії, вилились у науково необґрунтовані оцінки, узагальнення, висновки, породили відрив штучно створених умоглядних схем від конкретно-історичної основи, ігнорування фактів і документів. Подолати нездорові підходи на сьогоднішній день, на жаль, не вдалося. Більше того, існують підстави (серед них на чільному місці — очевидна відсутність чіткої суспільної стратегії) для передбачень, що цей процес затягуватиметься й не так швидко, як того хотілося б, увільниться від негативних впливів непередбачуваної кон'юнктури.

— Далеко не кращим чином новітній історіографічний процес позначився на формуванні фахових якостей молодого (почасти й не такої вже молодого) генерації сучасних дослідників. Безапеляційне засудження і позірне відкидання набутків радянської історіографії як потенційного чинника, а також некритичне залучення, засвоєння надбань зарубіжної діаспорної літератури, як практично істинних, об'єктивних,

виявилось типовим, дуже полегшеним шляхом до входження у наукове середовище, закріплення у ньому значного числа недостатньо освічених, зрілих, підготовлених кадрів. Для вироблення їх світоглядних позицій, справжніх наукових критеріїв діяльності очевидним негативом обернулося ствердження домінантних на сьогодні концепцій не шляхом відвертих інтелектуальних змагань, творчих дискусій, широких обговорень, а, здебільшого, через накидання, насадження поглядів, що уявлялися потрібними для нинішнього ідейно-політичного життя. Позначилася й ейфорія, невміння (почати – й небажання) реалістично оцінювати суспільні та наукові набутки.

Незважаючи на рішуче засудження марксистського класового підходу до історичного минулого, войовнича позиція чималого числа дослідників-дилетантів, при слабкому освоєнні ними наукової методології, дуже часто приводить на ті ж таки класові позиції як банальних заангажованих захисників певних корпоративно-станових інтересів (звісно, на історичних ристалищах). За таких обставин, природно, годі й сподіватися на прорив до істини.

– На заваді прогресу у вивченні подій 1917–1920 рр. стоїть штучно створений у свідомості розрив між соціальною і національною революціями, нерозуміння взаємозв'язку, механізму співдії між ними. Тому практично занедбано в останні десятиліття – півтора виявилася проблематика соціальної революції (тут описуються хіба що епізоди ворожого ставлення соціалістичних рухів, у першу чергу більшовицько-радянського, до національно-визвольних прагнень української нації). А без її розробки просто не збагнути сутності того, що відбувалося в українському національно-демократичному таборі.

Комплексне вивчення періоду 1917–1920 рр. як складової взаємодетермінованої системи революцій (з усіма їх своєрідностями, суперечностями, альтернативними розрахунками й стратегіями – нагальна потреба, яка диктується рівною мірою як життєвою, так і науковою логікою, прагненням збагнути реальну дійсність.

– Дедалі очевиднішими стають вади практики проведення досліджень революційних подій у регіонах України, так би мовити, “на паралелях” – у Наддніпрянській Україні й на

західноукраїнських теренах, особливо після створення ЗУНР і ухвалення Акта Злуки 22 січня 1919 р. Регіоналістський підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної, повної картини загальноукраїнського процесу, а продукують нічим не виправдані своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті, протиставлення досягнень. Особливо це характерно для дослідників із західних теренів, котрі в своїх працях прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби саме в цьому регіоні, переоцінюють внесок у загальну справу його провідних діячів. Найнаочніше це виявляється в публікаціях про Українську Галицьку Армію.

— Все ще продовжується пошук власної системи координат для загальної концепції історії національно-демократичної революції. Незважаючи на те, що більшість фахівців визнають за пріоритетну точку відліку український інтерес, на практиці застосовують здебільшого невідповідні національній природі, чужі схеми: проросійські й антиросійські, пропольські й антипольські, німецькі й антинімецькі, проантантівські й антиантантівські тощо. Ті ж, де відправним моментом був би український інтерес, все ще доводять своє право на доцільність.

Однак, лише обравши відправним власний, національний чинник і послідовно слідуючи вимогам конкретно-історичного підходу, можна врешті збагнути, що в різних обставинах саме українська ідея, українська справа були путівною зорею, яка вказувала шлях, надихала на дії М. Грушевського і М. Міхновського, В. Винниченка і П. Скоропадського, С. Петлюру і Є. Петрушевича ... Це зовсім не значить, що всіх їх варто урівняти в оцінках історичної значимості, чи вивести поза будь-яке критичне поле. Однак, мабуть, варто припинити їх протиставляти одного-одному, розводячи на різні полюси. Що ж до взаємостосунків, то слід прагнути неупередженості, виваженості, аргументованості, по-можливості, виключаючи суб'єктивізм, особисті симпатії й антипатії, та ін.

Звісно, позитивний ефект має дати застосування подібних критеріїв не лише щодо згаданих політичних діячів, а й значно ширшого, по можливості, якнайширшого кола учасників національно-демократичної революції. На сьогодні у вітчиз-

няній історіографії оформилася парадоксальна ситуація, коли, здається, в Українській революції не було жодного помітного функціонера, якого б не спробували здискредитувати, звинуватити у багатьох гріхах як дійсних, так і, часто, вигаданих. Кінцевий ефект, не просто непривабливий, він неповноцінний і з морально-психологічної точки зору, несе в собі негативний етично-виховний заряд.

– Дуже важливим елементом досліджень, від якого залежить поглиблене, сутнісне формування наріжних параметрів сучасної концепції історії Української революції, залишається проблема співвідношення між процесами, які відносяться власне до революційних, і тих, які складають зміст уже дещо іншого явища – громадянської війни. Незважаючи на природну тісну взаємопов'язаність взаємодоповнюваність обох феноменів, тут заховані й такі відмінності, які допомагають краще зрозуміти цілий комплекс питань, без яких епоха 1917–1920 рр. не може розраховувати на адекватну історичну реконструкцію і задовільне тлумачення, переконливу оцінку.

Так, чітке розмежування між революцією, як історично зумовленим глибокими причинами масштабним рухом мас за досягнення життєво важливої мети для народу, нації, країни, і громадянською війною, військовою боротьбою за владу без широкого усвідомлення цілей, наявності обґрунтованої стратегічної програми, як гадається, здатне долучити додаткові аргументи для визначення моменту, коли власне революційність вичерпує свої потенції і переходить, трансформується у нову якість.

Тобто можна вести мову про нові підходи у кристалізації завершальної грані Української революції. Сьогоднішній різнобій у цьому аспекті (початок 1918 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923 і навіть 1924 рр.) серед іншого, зумовлений і нехтуванням згаданого критерію.

Не вдаючись тут у деталізацію, слід зауважити – він дає серйозні підстави для того, щоб вважати заключною віхою національно-демократичної революції кінець 1919 р. А далі доміантними були сутнісно інші процеси – війна, повстанство, об'єднавчий рух за утворення СРСР, уконституювання останнього тощо.

– Публікації сучасних авторів небездоганні і ще з одного погляду, а саме – ставлення до зовнішніх щодо Української революції факторів, які, за незначним винятком, кваліфікувались як несприятливі, негативні, ворожі. З однієї праці до іншої переходить стереотип (як і кожний стереотип – вкрай спрощений): головним зовнішньополітичним ворогом Української революції, української державності, українства була РСФРР, імперські амбіції і заміри її комуністичного керівництва, посібником (агентом) яких була КП(б)У як обласна організація РКП(б). Відповідно – непримиренною – мала бути і лінія керівництва Української революції. Що ж до інших зовнішніх сил, сусідів, то ставлення до них було диференційованим і, як правило, менше категорично-ворожим, аніж до росіян, їх радянського (совітського) керівництва.

Схоже, що ця тенденція з особливим ентузіазмом впроваджується у новітні публікації, маючи виправданням антиросійські емоції, що накопичувалися десятиліттями і вибухнули в момент досягнення Україною державної незалежності, подальшого небезхмарного розвитку українсько-російських відносин, які часом доходили до загрозливо-конфліктної межі.

Тут, здається, можна бути і об'єктивнішими, коли в логічних конструкціях за точку відліку щодо оточуючих спільнот знову брати український інтерес, а супротивників і ворогів ділити (ранжувати) не за домінуючими кон'юнктурними настроями, а за тими реальними діями, які відбивалися на розвитку визвольних, державотворчих процесів в Україні. Звичайно, зведення подібної методологічної позиції майже до математичної формули, застосування як жорсткого кліше теж навряд чи виправдано. Очевидно, подібні мірки цілком доречні як висхідний пункт логічних вибудов. Однак, у подальших висновках-конструкціях варто гнучко враховувати й інші фактори (наприклад, ідеї спільного коріння, історичної ролі слов'янської єдності, релігійної, мовно-культурної близькості та ін.).

– Звертає на себе увагу також нерівномірність інтересу і, відповідно, ступінь вивченості двох етапів революційного процесу – за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає в око і при поділі загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно

менше, ніж тих, що розкривають перший період революції. Те ж певною мірою стосується і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому на різних ювілейних заходах.

І якщо в політичних акціях таку “асиметрію” можна ще зрозуміти, навіть у чомусь виправдати, то побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного державотворення в 1917–1920 рр., свідчить, передусім, про те, наскільки слабо опановується саме друга фаза боротьби – кінець 1918–1920 рр.

– Досвід останніх півтора десятка років з повною силою засвідчив, наскільки важливі для історика не лише наукова, а й моральна позиція. Особливо високі вимоги до моральних якостей дослідника висуває вивчення переламних етапів суспільного розвитку, коли надзвичайної ваги набувають особистісні орієнтації в проблемах добра і зла, гуманізму й нелюдяності, честі й негідності, справедливості й паразитизму, істинності й нечесності. В моменти збудження, вирування пристрастей, коли людина нерідко потрапляє в екзистенціальну ситуацію і неодмінно має робити життєвий вибір (часто усвідомлюючи неможливість змінити, навіть вплинути на непідвладні процеси, принципового значення набуває, з якими мірками підходити до оцінки вчинків, індивідуумів, різних їх груп, глибинної мотивації, зумовленості кроків, поведінки).

Навіяна новітньою кон’юнктурою зневага до діячів, організацій, які в критичні моменти віддавали пріоритет загальнолюдським, національним інтересам і цінностям над особистими, жертвували індивідуальними вигодами заради суспільного прогресу, ставили завдання досягнення загального добробуту вище за власний, що пронизує чимало праць про події 1917–1920 рр., засвідчує: справді науковому розумінню минулого, його вираженням, ґрунтовним оцінкам це лише заважає, веде в бік від істинного, повноцінного знання.

Як з’ясувалося, поважне ставлення до історичних діячів, які зробили перші, найтрудніші, найскладніші й найвідповідальніші кроки до відродження нації у всіх сферах життя після довгих століть залежного, бездержавного існування, не прищеплюється самопливом, вимагає суспільної турботи.

Слід зауважити – виховання моральних якостей важливе не лише для молодих науковців, а й, як нагальний урок, витікає з поведінки тих, хто займається історичними дослідженнями уже тривалий час, однак, не маючи твердих принципів, ідейних переконань, з полегкістю змінює підходи при кожному новому кон'юнктурному політичному повороті. Наука від цього лише програє, дискредитується.

* * *

З вищевідзначеного витікають і ті нагальні, принципові завдання, на яких бажано й доцільно сконцентрували дослідницьку діяльність істориків. З найістотнішого можна спеціально виділити наступні моменти.

– Необхідно продовжити вивчення процесу історіографічного освоєння досвіду революційної доби 1917 – 1920 рр., надати цій роботі належної масштабності, комплексності, самодостатності, а результати втілити у серйозній монографії (монографіях), серії спеціальних збірників статей, присвячених окремим аспектам, зрізам, проблемам дуже складного, суперечливого періоду.

– Принципово важливо на справді науковому, теоретичному рівні, без будь-яких упереджень, ідеологічних розрахунків, кон'юнктурних впливів розв'язати питання про роль революцій у суспільному прогресі, у тому числі про роль національно-визвольних революцій у долі української нації.

Реалізація цього завдання може створити надійну методологічну, теоретичну передумову для спрямування зусиль фахівців у конструктивне пошуково-дослідницьке русло, концентрації уваги на визначальних напрямках, найвартісніших моментах історико-революційного досвіду.

– Для правильного, всебічного і ґрунтовного розуміння революційної епохи, зумовленості процесів і подій, закономірностей і їх розвитку, об'єктивної оцінки досягнутих неозначених результатів слід подолати очевидний крен останніх років у бік вивчення лише історії національно-демократичної революції, штучно абстрагуючи останню від соціальної боротьби, що з лютого 1917 р. мала загальноросійський характер, взаємоперепліталася в тому числі з іншими рухами, тими, що виникли на національних окраїнах, то зливаючись із ними, то рухаючись паралельними курсами, а то приходячи

у суперечності, різновекторність, антагоністичну непримиренність.

Тому, зважаючи на наявний прогрес у дослідженні національно-визвольної революції в Україні, яким значною мірою вже компенсовано колишній нігілізм до цього феномена, сьогодні можна і потрібно зробити спробу відтворення історичного процесу 1917–1920 рр. у всій його повноті, багатоплановості і різнобарвності. Звісно, подібна комплексна всеохоплююча праця не може бути простим, механічним зведенням до купи того, що колись було зроблено у вивченні Лютневої і Жовтневої революцій і того, що маємо на даний момент у осягненні Української революції. Априорі важливо прагнути якісно нового результату, у процесі досягнення якого обидва головні складники мають “переплавитися”, допомагаючи зрозуміти складну детермінованість тих суспільних проявів, збагнути які за інших обставин нерідко дуже важко, часом практично неможливо. Головне ж, що на цьому шляху можна сподіватись на відтворення значно адекватнішої картини всього періоду 1917–1920 рр., аніж це було раніше.

– Предметом спеціальної турботи українських істориків має стати координація дослідницьких зусиль з фахівцями інших регіонів, інших національних утворень, що виникли на пострадянському просторі. Було б зовсім невинувато чекати, що закріплення не лише в українській, а й у світовій історіографії уяв про події в Україні як про національно-демократичну революцію слід чекати від зарубіжних фахівців. Однак їх реакція неодмінно буде позитивною, якщо відповідні праці дослідників України будуть достатньо переконливими, високоякісними, повноцінними науковими. Можливо тоді й представники інших національних регіонів, орієнтуючись на український приклад, підуть їх шляхом і, в разі наявності достатніх підстав, зможуть вийти на новий рівень кваліфікації революційних подій у відповідних регіонах. Тоді взагалі загальноросійська картина процесів 1917–1920 рр. може набрати значно іншого вигляду, ніж вона уявляється сьогодні.

Природно, при цьому має виявитися граничний науковий і, водночас, взаємний національний такт, повага до всіх аргументів, а не бажання реалізувати старі образи, інші емоції, покласти їх в основу досліджень.

– Надзвичайної ваги набуває об'єктивне, правдиве з'ясування питання про роль соціалістичної ідеї у революційному процесі 1917–1920 рр. в Україні. Переведення дискусій з політичної у суто науково-теоретичну площину дозволить не лише “пробитися” до глибинних підвалин тих воістину тектонічних зсувів, які відбулися в суспільній свідомості, захоплювали настрої мас, збуджували неймовірну енергію, піднімали на вчинки епохальних масштабів. Тільки так, вочевидь, можна буде пізнати й те, чому практично увесь цвіт нації, демократичної інтелігенції тією чи іншою мірою пов'язував у буревійний час свою долю з боротьбою за реалізацію цієї ідеї, яка ототожнювалася з торжеством соціальної і національної справедливості, справжнього гуманізму.

– На першочергову увагу заслуговує продовження предметного дослідження концепцій революцій, що сталися в 1917–1920 рр.

Є, зокрема, всі підстави вважати вкрай необхідним продовження і поглиблення вивчення концепції (платформи) Української революції. В новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи (національні, державотворчі) за нічим не виправданої неуваги, а то й нехтування іншими (передусім, соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси.

Створюється враження, що сучасні дослідники все ще серйозно побоюються заново розібратися у таких висхідних моментах концепції Української революції як безкласовість і безбуржуазність (за новітньою термінологією – нестратифікованість, неструктурованість) української нації, а без цього важко, неможливо зрозуміти сутність багатьох документів, що визначали поведінку політичних сил.

– У числі кардинальних проблем, що чекають на розв'язання, – співвідношення Української революції і тогочасної ліберальної політики, суперечностей, що виникли між платформами Центральної Ради, Директорії і курсом більшовиків, Радянської влади. Іншими словами, це місце і роль в концепції реформ (поступовості) і радикалізму (максималізму).

– Якісно нового рівня висновків і узагальнень можна досягти, вивчаючи в комплексі, а не поокремо, різні за сут-

ністю і формами державні утворення, що виникали і функціонували в Україні 1917–1920 рр. Такий підхід може виявити додаткові аргументи для обґрунтування причин успіху, перемоги одних з них і невдач, поразок інших. Нагальна потреба демократичного суспільства – визначитись у своєму генному зв'язку з попередніми формами державності, у зв'язку з чим важливо дати чітку науково-політичну кваліфікацію утворенням, що існували в Україні в 1917–1920 рр. І якщо сьогодні можна говорити про більш-менш задовільне дослідження у розробці означених аспектів щодо доби Центральної Ради, УНР кінця 1917–початку 1918 рр., гетьманської Української Держави, то практично лише позначився прогрес щодо з'ясування політичного курсу Директорії. Мова, зокрема, про обґрунтування планів розбудови Республіки трудового народу на основі трудових рад із Трудовим Конгресом на чолі, про намагання прищепити на національний ґрунт альтернативний варіант загального виборчого права за західноєвропейськими (парламентськими) зразками, всупереч народоправчим (соціалістичним) тенденціям.

– На серйозний, можливо у чомусь навіть прискіпливий, аналіз давно чекає механізм формування і функціонування отаманщини як специфічної національно-революційної моделі масового руху, унікального тимчасового воєнно-адміністративного устрою, управління суспільними процесами.

У цьому зв'язку слід увільнити від неприродних нашарувань, надмірної героїзації, міфологізації феномен отаманщини як стихійний вияв протестно-бунтарських настроїв, у якому поєдналося інстинктивне прагнення до справедливості з відсутністю скільки-небудь надійного теоретичного оформлення перспектив, мети відчайдушної боротьби.

Достатньо логічною, вмотивованою і перспективною може виявитися і постановка питання у дещо іншій площині – про співвідношення між революцією як дійсно широким, справді масовим, глибоким рухом за досягнення прогресивних суспільних ідеалів і отаманщиною як уособленням збройною боротьби (вона може теж набувати досить значних масштабів) за досягнення вузькокорпоративних, або, навіть, корисливих особистих інтересів з неясними, невиразними або ж свідомо прихованими, замаскованими завданнями.

З історії добре відомо, що нерідко продовження військової боротьби пояснювалося не стільки надією на перемогу, з наступною реалізацією первісних програмних задумів, скільки безвихідністю становища, прагненням до самозбереження у єдино можливий спосіб, оскільки альтернативні варіанти виявилися на той час вичерпаними. У всякому разі, висловлене міркування досить сутнісно кореспондується з тією ситуацією, якою характеризувався розвиток подій в Українській Народній Республіці в 1919 – 1920 рр.

– Зовсім не можна вважати вичерпаною проблему співвідношення автономістсько-федералістських і самостійницьких начал, тенденцій, курсів в Українській революції. Тут надзвичайно важливо судити про уподобання, орієнтації і дії тогочасних керівників українського руху не з позицій пізніших етапів суспільного розвитку, а, не полишаючи конкретно-історичного контексту, намагатися зрозуміти мотивацію їх поведінки, яка у більшості була ніяк не спонтанною і необґрунтованою, а мала в основі національний інтерес, була розрахована на суспільний, національний прогрес.

– Щодо загалом відомих, проте дуже мало вивчених тенденцій Української революції, то тут на особливу увагу заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначилися на долі визвольної боротьби. Чималий інтерес становить і проблема стосунків українських і загальноросійських політичних партій, яка раніше висвітлювалася здебільшого тенденційно, однобоко.

Плідними можуть виявитися і нові підходи до “старої”, почасти навіть призабутої проблеми – про багатокорінність КП(б)У, про сучасне “прочитання” під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського націонал-комунізму.

– Є прямий сенс заново підійти до питання про результати революції, її уроки. Після десятиліть безупинної критики лідерів українства в подіях 1917 – 1920 рр. варто провести елементарні (звісно, об'єктивні, правдиві, вивірені) підрахунки всіх “плюсів” і “мінусів” того, що принесла буремна доба, співставити їх, принципово зважити, наскільки б “невигідно” це будь-кому не

видавалось. При цьому і оцінка всіх “плюсів” і “мінусів” теж має бути не примітивно-спрощеною, а адекватною масштабності і складності того явища, феномена, який вивчається.

– Паралельно зі з’ясуванням позначених аспектів, очевидно, є підстави сподіватися на подолання сумної практики термінологічного різнобою: “національно-визвольна боротьба”, “визвольні змагання”, “державотворчі змагання”, “національно-демократична революція”, “національна революція”, “Українська революція” тощо. Навряд чи варто доводити, що це далеко не рівноцінні категорії, а їх довільне вживання не сприяє досягненню згоди науковців і політиків у таких принципово важливих питаннях, як причини феномена, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль і місце у вітчизняній та європейській (навіть і світовій) історії.

* * *

Як загальний висновок, гадається є достатні підстави констатувати: зосередження в останні роки уваги дослідників на історії Української революції як безпосередньому об’єкті, попри висловлені вище зауваження, принесло свої позитивні зрушення. Основні етапи, оцінки багатьох тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, ніж декілька років тому. Це все зумовлює, з одного боку – можливість, а з іншого – нагальну потребу у продовженні, поглибленні, оптимізації досліджень, їх піднесенню на якісно вищий рівень.

Література

1. *Кульчицький С.* Російська революція 1917 року: новий погляд. – К., 2003. – С. 5.

2. Там само. – С. 5-78.

3. *Андрусишин Б.І.* У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. – К., 1995. – 192 с.; *Реснт О.П.* Українська революція і робітництво: соціально-політичні і економічні зміни 1917–1920 рр. – К., 1996. – 265 с.

4. *Павлюк О.В.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К., 1996. – 187 с.; *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – 68 с.; *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1920 роках. – К., 1998. – 240 с.; *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. – К., 1998. – 548 с.

5. Див. *Овсій І.О.* Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року). Навч. посібник. – К., 1999. – 240 с.; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – 736 с.
6. Див., напр. *Овсій І.О.* Назв. праця. – С. 151-188.
7. Нариси з історії дипломатії України. – С. 314-396.
8. *Сергійчук В.* Непізнаний світом його ж феномен // Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів, 2002. – С. 3-16.
9. *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – 397 с.
10. Див. згадані публікації С. Литвина про С. Петлюру, О. Реєнта про П. Скоропадського, Р. Ковалю та інших авторів про отаманів різного масштабу, а також, наприклад, видання: *Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С.* Володимир Винниченко: Життя. Діяльність. Творчість. – К., 1996. – 256 с.; *Тимошик М.* Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакційній та видавничій діяльності. – К., 1997. – 229 с.; *Тюрменко І.* Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 1998. – 228 с.; *В'ячеслав Липинський* в історії України (до 120 річчя з дня народження). – К., 2002. – 240 с.
11. *Бевз Т.А.* Н.Я. Григорієв – політик і вчений. – К., 2002. – 285 с.
12. Див. напр.: Реабілітовані історією. – К. – Полтава, – 1992. – 401 с.; Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994. – 256 с.; Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К., 1996. – 316 с.; Українське державотворення. Невитрибуваний потенціал. Словник-довідник. – К., 1997. – 560 с.; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – 256 с.; Події і особистості революційної доби. – К., 2003. – 268 с.
13. *Тинченко Я.Ю.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. Ч.І. Біографічно-довідкова. – К., 1995; *Стрельський Г.В.* Українська дипломатія національно-державного відродження 1917-1920 рр. в особах. – К., 2000. – 48 с.; *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії у постатях. – К., 2001. – 278 с.
14. Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. – К., 2001. – 608 с.
15. *Солдатенко В.Ф.* Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – 352 с.
16. *Мельниченко В.Ю.* Християн Раковський: Невідомі сторінки життя і діяльності. – К., 1992. – 159 с.
17. *Попович М.* Україна: незалежність здобута і втрачена // Київська старовина. – 2001. - № 1. – С. 14-26; № 2. – С. 25-37.
18. Див. напр.: *Стрельський Г., Трубайчук А.* Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – 192 с.; *Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А.* Очищення правдою: (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя. – К., 1997. – 208 с.; *Логвиненко І.А.* Политическая деятельность Украинской Центральной Рады. – Глобино, 2000. – 96 с.

19. Див.: *Мазена І.П.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: I. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. II. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001. – 415 с.; II. Зимовий похід. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. – Дніпропетровськ, 334 с.; *Мазена І.П.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – К., 2003. – 608 с.
20. *Дорошенко Д.І.* Історія України 1917–1923. В 2-х т. – К., 2002. – Т. I. Доба Центральної Ради. – 320 с.; Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 287 с.
21. Див. напр. *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К., 2001. – 376 с.; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – 640 с.
22. Див., напр.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник – К., 2001. – 495 с.
23. Див., напр.: *Шталіна Є.П.* История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20–30-х годов. – К., 1983. – 134 с.
24. Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1923 роки). Збірник наукових праць. – К., 1998. – 276 с.
25. *Губа П.І.* Свідчення історії буремних літ. Періодична преса як джерело вивчення історії здобуття державності та культурно-національного піднесення в Україні (1917–1920 рр.). – Черкаси, 1998. – 160 с.; *Його ж.* Українське відродження. Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 рр. – Черкаси, 2002. – 263 с.
26. Россия в XX веке. Революции и реформы. В двух томах. – М., 2002. – Т.1. – 657 с.; Т.2. – 543 с. *Солдатенко В.Ф.* Роль революций в исторических судьбах Украины // Россия в XX веке. Революции и реформы. – Т. 1. – С. 96-102; *Кульчицкий С.В.* Украинская революция 1989–1991 годов: истоки, цели, иденый арсенал // там само. – Т.2. – С. 401-413.
27. *Солдатенко В.Ф.* Роль революций в исторических судьбах Украины // Россия в XX веке. Революции и реформы. – Т. 1. – С. 96-102; *Кульчицкий С.В.* Украинская революция 1989–1991 годов: истоки, цели, иденый арсенал // там само. – Т. 2. – С. 401-413.
28. *Булдаков В.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – 376 с.
29. Там само. – С. 140-156.
30. Там само. – С. 146-149.
31. Див.: *Булдаков В.* Семнадцатый год // Родина. – 1999. – № 8. – С. 104-107.
32. Там само. – С. 106-107.